

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Соціально-психологічний факультет
Кафедра соціальної та практичної психології

**ОСОБЛИВОСТІ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ
РЕЛІГІЙНО СПРЯМОВАНИХ ТА ТВОРЧО
ОБДАРОВАНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ**

Магістерська робота з психології
студентки 54 групи
соціально-психологічного факультету
спеціальність «Психологія»
Горбової Наталії Дмитрівни

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук,
доцент **О.О. Музика**

Житомир - 2009

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ РЕЛІГІЙНО СПРЯМОВАНИХ ТА ТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ	
1.1. Категорія типу в психології	
1.1.1. Визначення категорії типу. Метод типізації.....	7
1.1.2. Спрямованість особистості як основа виділення типів «релігійно спрямована особистість», «творчо обдарована особистість».....	12
1.2. Релігійно спрямована особистість як предмет психологічного аналізу	
1.2.1. Поняття релігійної особистості.....	14
1.2.2. Психологічні типи релігійних особистостей.....	16
1.2.3. Регуляція поведінки релігійної особистості.....	21
1.3. Особливості регуляції поведінки та діяльності творчо обдарованої особистості	
1.3.1. Поняття творчо обдарованої особистості. Особистість художника.....	24
1.3.2. Творчий процес як центральне поняття творчої активності.....	30
1.3.3. Регуляція поведінки творчо обдарованої особистості.....	31
1.4. Особливості емоційної регуляції поведінки релігійно спрямованих та творчо обдарованих особистостей в ситуації фрустрації	
1.4.1. Визначення поняття фрустрації.....	37
1.4.2. Особливості ситуацій фрустрації.....	38
1.4.3. Фрустраційні емоції та фрустраційна поведінка.....	41
1.4.4. Тип особистості і емоційна регуляція поведінки.....	46
Розділ II. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1. Методологічні засади дослідження особливостей фрустраційних реакцій релігійно спрямованих та творчо обдарованих особистостей.....	52
2.2. Методи, методика і процедура дослідження.....	55
Розділ III. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ РЕЛІГІЙНО СПРЯМОВАНИХ ТА ТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ	
3.1. Аналіз особливостей фрустраційних реакцій у осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю.....	58
3.2. Аналіз особливостей фрустраційних реакцій у осіб із зовнішньою релігійною спрямованістю.....	62

	3	
3.3.	Аналіз особливостей фрустраційних реакцій у творчо обдарованих особистостей.....	66
3.4.	Порівняльний аналіз особливостей фрустраційних реакцій у осіб із внутрішньою і зовнішньою релігійною спрямованістю і творчо обдарованих особистостей.....	71
	ВИСНОВКИ.....	82
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86
	ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах, продиктованих сучасністю, особистість повсякчас відчуває фрустрованість потреб, бажань, цілей. Фрустрація продукує у кожної особистості індивідуальний спектр емоцій і поведінку, індивідуальний спосіб реагування і виходу з ситуації фрустрації, який може бути продуктивним або ні. Існує також можливість набуття стану «свободи» від фрустрації, який передбачає максимально комфортний і продуктивний для особистості вихід із фруструючих ситуацій. Особливості даного психічного стану роблять важливим дослідження зв'язку типу реагування в ситуації фрустрації з типом особистості для виявлення найстійкіших щодо фрустрації типів особистостей, що дасть змогу, в свою чергу, проаналізувати вплив тих зовнішніх і внутрішніх типотворюючих факторів на особистість, які формують у неї здатність до ефективного виходу з ситуацій фрустрації. В подальшому це дозволить використовувати отримані дані в терапевтичних і профілактичних заходах, спрямованих на формування у особистості навичок звільнення від стану фрустрації.

Для типів релігійно спрямованої і творчо обдарованої особистості, поряд з ключовими типотворюючими факторами, такими як релігійний і естетичний світогляди і творчі здібності, притаманне прагнення до гармонізації особистості шляхом ведення внутрішнього діалогу, самоаналізу, формування і орієнтації на образ Я-ідеального і, як наслідок, постійного самовдосконалення. Така робота над собою обов'язково має відображення і на регуляції поведінки зазначених типів особистості.

Дані факти є вагомою підставою для дослідження особливостей реагування в ситуації фрустрації релігійно спрямованих і творчо обдарованих типів особистостей не лише з метою їх порівняння, а і для виявлення необхідних для набуття стану «свободи» від фрустрації форм поведінки.

Об'єкт дослідження – реакції фрустрації.

Предмет дослідження – особливості фрустраційних реакцій релігійно спрямованих і творчо обдарованих особистостей.

Мета дослідження – вивчити особливості фрустраційних реакцій релігійно спрямованих і творчо обдарованих особистостей.

Гіпотези дослідження.

В основу дослідження покладені **припущення** про те, що:

I. Існують відмінності реагування на ситуації фрустрації в осіб із зовнішньою релігійною спрямованістю та осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю (за типологією Г.В.Оллпорта), а саме:

1. У ситуаціях фрустрації особам із внутрішньою релігійністю притаманна імпульсивна спрямованість реакції.

2. У ситуаціях фрустрації особам із зовнішньою релігійністю притаманна екстрапульсивна спрямованість реакції.

II. Існують відмінності реагування на ситуацію фрустрації у осіб із зовнішньою релігійністю і творчо обдарованих особистостей, оскільки у ситуаціях фрустрації творчо обдарованим особистостям притаманна імпульсивна спрямованість реакцій.

III. Реагування на ситуацію фрустрації у осіб із внутрішньою релігійністю і творчо обдарованих особистостей є подібним за спрямованістю реакцій.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми типу в психології, реакцій фрустрації та психологічних особливостей релігійної і творчо обдарованої особистості.

2. Вивчити особливості фрустраційних реакцій у осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю, зовнішньою релігійною спрямованістю і творчо обдарованих особистостей.

3. Здійснити порівняльний аналіз фрустраційних реакцій у осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю, зовнішньою релігійною спрямованістю і творчо обдарованих особистостей.

Методи та організація дослідження.

1. Метод анкетування (з метою визначення рівня включеності особистості в релігійно-конфесійну діяльність).
2. Стандартизоване тестування осіб із внутрішньою, зовнішньою релігійною спрямованістю, творчо обдарованих особистостей з метою визначення особливостей реакцій у ситуаціях фрустрації.
3. Фрустраційний тест С. Розенцвейга.

Вибірка складається із трьох груп: перша група – 15 осіб (8 чоловіків, 7 жінок) - міністранти і хористи місцевого католицького костьолу і православної церкви; друга група – 15 осіб (8 чоловіків, 7 жінок) – пересічні віруючі; третя група – 15 осіб (4 чоловіків, 11 жінок) – творчо обдаровані особистості в галузі образотворчого мистецтва. Вік досліджуваних – рання дорослість.

Наукова новизна. Вперше досліджено особливості фрустраційних реакцій у осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю, зовнішньою релігійною спрямованістю і творчо обдарованих особистостей.

Практичне значення. Вивчені і детально описані особливості поведінки особистостей з різними типами релігійності і творчо обдарованих особистостей у ситуації фрустрації доповнюють психологічну теорію і практику новими відомостями про специфіку деяких поведінкових аспектів вказаних типів особистостей.

Надійність і вірогідність дослідження забезпечуються методологічною обґрунтованістю вихідних положень, всебічним теоретичним аналізом досліджуваних питань, відповідністю методів меті і завданням дослідження, кількісним та якісним аналізом отриманих даних.

Апробація роботи: основні положення дослідження були окреслені на науково-практичній конференції, присвяченій Дню університету (Житомир, 2008) та міжрегіональній науково-практичній конференції «Гендерна проблематика соціокультурної сфери» (Житомир, 2008).

Публікації: дослідження було окреслене в межах трьох статей.

Горбова Н.Д. Особливості фрустраційних реакцій релігійно спрямованих та творчо обдарованих особистостей. // Збірник щорічних наукових праць студентів соціально-психологічного факультету. - Житомир, 2009.

Горбова Н.Д. Особливості фрустраційних реакцій у осіб з релігійним світосприйманням. // Тези XXXIII науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченій Дню університету, 18 – 19 березня 2008 року. – Житомир, ЖДТУ, 2008. – 242 с. (с. 186 – 187).

Горбова Наталія. Дослідження гендерних відмінностей реагування на ситуацію фрустрації у осіб з релігійним світосприйманням. // Гендерна проблематика соціокультурної сфери: Збірник студентських наукових робіт. / За заг. ред. О.Л. Остапчук. – Житомир, 2008. – 384 с. (с. 234 - 244).

Структура та обсяг магістерської роботи: магістерська робота, обсягом 98 сторінок, містить вступ, 3 розділи, висновки, список використаних джерел, в кількості 71 найменувань, а також 14 додатків.

Розділ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ РЕЛІГІЙНО СПРЯМОВАНИХ ТА ТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ

1.1. Категорія типу в психології

1.1.1. Визначення категорії типу. Метод типізації

У роботі здійснюється підхід до цілісного розгляду особистості, враховується максимально відомий комплекс характеристик виділених типів особистості при побудові теоретичної моделі дослідження. Тому саме поняття типу є актуальним, оскільки метод типізації, на відміну від методу психологічної класифікації, дає змогу виокремити особистість зі спільності, розкриває взаємозв'язок її ознак, а не спрощує і розчленовує їх. Для послідовного і повноцінного розкриття поняття типу слід простежити логіку виокремлення вказаної категорії як такої. Тому варто описати процес реалізації методу типізації, який поетапно наближує дослідників до окреслення меж будь-якого типу.

Метод типізації особистості існує в двох основних формах: узагальнення множини особистостей в тип і віднесення окремої особистості до певного узагальнюючого типу [43].

Типологічний метод застосовується при вивченні складних явищ, які знаходяться в множинних емпіричних зв'язках з подібними явищами всередині загальної системи. Множинні зв'язки всередині загальної системи є індивідуально відображеними. В індивідуальному явищі виділяються внутрішні якості, в яких воно істотно співвіднесене з іншими і які відтворюють стійкі, повторювані відношення в загальній системі.

Цей метод побудований на виявленні схожості і відмінностей досліджуваних об'єктів, на пошуку надійних способів їх ідентифікації, а в своїй теоретично розвинутій формі намагається відобразити будову досліджуваної системи, виявити її закономірності, які дозволяють передбачувати існування невідомих поки що об'єктів.

Досліджувана система, яка окреслюється завдяки типологічному методу, - тип. Тип (тип індивідуальності) – це цілісна структура, всередині якої

кожна конкретна властивість і якість отримує закономірне пояснення. В результаті побудови типології виділяються якісно своєрідні типи індивідуальності, співвіднесені між собою і принципово відмінні між собою. [43].

В основі розвитку індивідуального явища лежить ініційоване ним самим перетворення закономірностей зовнішньої взаємодії в закономірності власної внутрішньої організації, а також зворотнє опосередкування цією організацією зовнішніх взаємодій.

Тип особистості і тип індивідуального розвитку визначається через співвідношення характерних особливостей цієї особистості з повторюваними рисами інших індивідів, які належать до однієї соціальної спільноти (окремої соціальної групи, певному суспільству, людству в цілому). Тип виокремлює внутрішню схожість даної особистості з іншими людьми, а також фіксує ту відмінність, ту її протилежність цим іншим, в яких полягають тенденції зміни типу, переходу особистості в новий тип [60].

Згідно зі Старовойтенко Є.Б., процедура типізації як наукового методу проходить послідовний шлях до виділення типу:

- 1) диференційований погляд на певну спільність як таку, що складається з окремих, автономних індивідів;
- 2) виявлення суттєвих ознак схожості і відмінності між індивідами, які розбивають їх на окремі категорії;
- 3) виділення серед знайдених категоріальних ознак протилежностей, які ділять індивідів на „опозиційні” групи;
- 4) знаходження різноманітних бінарних ознак і поєднання їх в складні типологічні конструкції, які задають кардинальні відмінності поліпараметральних типів всередині створеної типології;
- 5) конкретизація або знаходження ознак певного типу в окремому індивіді;
- 6) присвоєння психологічному типу статусу теоретичного об'єднувача людей і реального атрибуту окремої людини.

Таким чином, повноцінний тип виступає як гештальт особистісних рис, організованих в методологічно вірному порядку.

Категорія типу орієнтована на творче відкриття складних ритмів в різноманітності індивідів і на пізнання законів спорідненості і різноманітності, які діють по відношенню до конкретних особистостей.

Процедура типізації передбачає вирішення трьох задач:

1. Моделювання загальної структури типу, яке орієнтоване на пошук базових, свідомих властивостей, які повторюються в деякій множині особистостей і мають діапазон мінливості від однієї своєї яскраво вираженої якості, рівня розвитку або ступеню активності до їх протилежностей. Крайні свідомі властивості з протилежними характеристиками, або властивості-домінанти, приймаються за вихідні типологічні ознаки. Якщо виявлено декілька домінантних типологічних властивостей, то розкриваються і враховуються зв'язки між ними, які створюють стійкі контури і динаміку типів – опозицій, які називають «основними» і «первинними». Вихідні типологічні ознаки і їх взаємозв'язки виступають підставами типізації особистостей.
2. Моделювання типології передбачає знаходження об'єднуючих типів, які найчастіше зустрічаються в спільноті або групі, або типів, які концентрують «надзвичайні» властивості, якими наділені особистості що володіють особливою соціальною, культурною, історичною значимістю.
3. Типологічна ідентифікація конкретної особистості пов'язана із застосуванням однієї або декількох типологій. Представлені в особистості типи з різних типологій можуть розкривати суттєві аспекти її цілісності. Параметри багатьох типів зі складними взаємозв'язками між ними можуть утворювати індивідуально-типологічну модель конкретної особистості або її інтегральний тип [60].

Способи виділення типів індивідуальностей відмінні за характером використовуваних критеріїв. Це можуть бути емпіричні критерії, отримані при аналізі і узагальненні конкретних дослідних даних. Як правило, емпірична класифікація індуктивно, шляхом закономірного переходу від часткових випадків до загальних. Дедуктивний спосіб побудови типології індивідуальностей – від загального до часткового – передбачає теоретичне виділення її основних принципових ознак, розрізнення і потім – перевірку і обґрунтування отриманих типів на емпіричному матеріалі [43].

На даний час створено значну кількість різноманітних типологій особистості. Дослідниками виділяється велика кількість підстав до створення типологій. Це і морфофункціональні особливості (наприклад, конституціональна типологія Шелдона-Кречмера), властивості нервової системи (типологія І.П.Павлова), особливості темпераменту (Галлен-Гіпократ) тощо [29].

Типізації такого роду не дають нам повної картини розуміння особистості. Вони висвітлюють лише певні грані особистості. Але існують і типології, які підходять до розгляду особистості в синтетичному її розумінні, вони є багатокomпонентними. Серед таких варто зазначити типології Клагеса, Лазурського і К.Юнга.

В основі типології Клагеса покладені наступні параметри:

- темпо-ритмічна властивість психіки в діапазоні флегматичність-сангвінічність;
- властивість емоційної чутливості в діапазоні меланхолії-ейфорії;
- властивість сили потягів в діапазоні життєвого натхнення – одухотворення – негативної пристрасті;
- властивість волі в діапазоні спонтанної активності – свідомої спрямованості – реактивності і опору;
- властивість рефлексивної свідомості власного «Я» в діапазоні відкритості зовнішнім впливам – тенденції до внутрішньо спрямованої активності.

В основі типології Лазурського лежать:

- властивість інтелектуальності, емоційності, вольової активності, діяльності;
- спрямованість вищезазначених параметрів на зовнішні і внутрішні об'єкти;
- їх розвиток в діапазоні – середнє – низьке.

У К.Г.Юнга основа типізації включає ряд властивостей, одні з яких можуть вважатись провідними, інші – підлеглими:

- властивість відчувати потяги, які ініціюють життєву активність;
- властивість володіти установкою на відоме – несвідоме психічне життя;
- властивість здійснювати психічну активність в функціональних формах відчуттів – інтуїції – думки – почуття;
- властивість інтровертної – екстравертної спрямованості психічної активності;
- властивість локалізації життєвих досягнень в сферах рефлексивної – духовної – практичної діяльності;
- властивість відповідності і розходження індивідуальних якостей з колективними цінностями [60].

Багатоаспектність типологій дає змогу проаналізувати якісні визначення особистості, етапи її особистісного росту, рівень життєвого розвитку, провідний спосіб її існування, момент онтогенезу тощо. Всі ці критерії є однаково важливими для цілісності і комплексності типізації особистості. Багатопланова типологічна ідентичність надає кожній індивідуальності особливу соціальну цінність [60].

У нашому дослідженні передбачається детальний розгляд таких типів як ***творчо-обдарована і релігійно спрямована особистість***.

В основі критерію виокремлення особистості в тип творчо обдарованої лежить категорія здібностей, а саме – творчих здібностей. Тип релігійно спрямованої особистості сформований на основі особливостей світогляду.

Світогляд – це потреба в певному, вже сформованому розумінні оточуючої дійсності [45]. В даному випадку, типоутворюючою виступає категорія релігійного світогляду. В межах загального типу релігійно спрямованої особистості можемо виокремити окремі типології віруючих за:

- глибиною вираження релігійності: типологія Г.В.Оллпорта.
- за ступенем прийняття і саморозвитку в релігії: типологія М.Аргайла і Б.Бейт-Халлами.
- провідними мотивами звернення до релігії: типологія Є.К.Дулмана.
- участю в житті церкви: типологія Д.Фішера.

1.1.2. Спрямованість особистості як основа виділення типів «релігійно спрямована особистість», «творчо обдарована особистість»

Особистість має різні рівні прояву. До вищого рівня особистості дослідники відносять спрямованість, яка в концепціях особистості розглядається як: динамічна тенденція (С.Л.Рубінштейн), смислоутворюючий мотив (А.Н.Леонтьєв), домінуюче ставлення (В.Н.Мясіщев), основна життєва позиція (Б.Г. Ананьєв), динамічна організація сутнісних сил людини (А.С.Прангішвілі). Спрямованість виступає як індивідуально неповторна композиція і внутрішня ієрархія основних потреб особистості і їх різновидів. Найголовніше у спрямованості є те, які з потреб займають провідне положення [17].

Незаперечним є той факт, що спрямованість особистості як сукупність стійких домінуючих мотивів, що орієнтують діяльність особистості і є відносно незалежними від наявних ситуацій, є однією з суттєвих сторін мотивації поведінки людини. Спрямованість є складним поняттям, яке може виступати в формі потягів, бажань, прагнень, інтересів, схильностей, ідеалів, світогляду, переконання (за К.К.Платоновим) [44].

Кожна конкретна особистість має індивідуально-відмінну лінію розвитку спрямованості. Але чи можливо простежити типовість деяких форм спрямованості особистостей певних типів? Для того, щоб дати відповідь на це питання слід розібратися, що в формуванні типового в особистості може

забезпечувати відповідну їй спрямованість. Цим характеризуючим компонентом є цілісність особистості у внутрішній структурно-змістовій єдності всіх сторін, якостей, властивостей, яка забезпечує відокремленість від інших, її само укріплення зсередини.

Кожний суттєвий елемент індивідуальної цілісності є відносно самостійним. В певних умовах він може набути цілісно-утворюючої сили, втягуючи в простір своєї життєвої дії багато інших властивостей особистості. Зріла цілісність притаманна тій особистості, у якої все підпорядковано єдиній життєвій спрямованості. Цілісність в її типових проявах являє собою структурно організований змістовний зв'язок всіх особливостей індивіда, який підтримує його внутрішню визначеність і життєву автономність, максимальну центрацію особистісного змісту на одному напрямку, цінності, цілі життя [59].

Аналізуючи поняття спрямованості особистості, можемо констатувати, що тип релігійно спрямованої особистості в основі своїй базується саме на структурному компоненті спрямованості – світогляді.

Релігійний світогляд – це широке узагальнююче поняття для значної кількості різних систем світорозуміння і світоставлення, що історично існували в межах багато численних релігій. Це така форма світогляду, в якій засвоєння світу здійснюється через подільність на земний, природний, що відображається органами чуттів людини, і потойбічний – надприродний і надчуттєвий світи. Специфіка полягає в особливому характері надприродного світу та його смисловій ролі. Земний світ починає розглядатись як наслідок надприродного. В основі різноманітних релігійних світоглядів лежать повторювані фундаментальні ідеї: творення світу Богом, визначення Богом подій, які відбуваються в світі, доцільність світобудови, душа як особлива сутність в людині, в'язок людини і Бога, воскресіння і посмертне існування і ін. В релігійному світогляді віра виступає головним способом осягнення буття. Релігія постулює світ ідеальних сутностей, що у практичному плані веде до пріоритету духу над тілом, необхідності турботи

про душу. Зв'язок із Богом через культ та релігійну організацію (церкву) є критерієм наявності релігійного світогляду і належності до певної конфесії. Важливою особливістю релігійного світогляду є його практичність, адже віра без справ є непідкріпленою, неповноцінною. В релігії, поряд із світовідчуттям, розвинене певне світорозуміння, тобто є релігійна ідея, яка обґрунтовується теологами. Дана ідея осмислюється особистістю і підкріплює її віру [45], [70].

В основі критерію виокремлення особистості в тип творчо обдарованої лежить категорія здібностей, а саме – творчих здібностей. Зі здібностями тісно пов'язані схильності, які розглядаються як "...вибіркова спрямованість індивіда на певну діяльність, яка спонукає нею займатись"; в основі цієї спрямованості лежить стійка потреба (в даному випадку – потреба в творчій діяльності, самовираження через творчість і її продукти), яка також є складовою спрямованості особистості [12].

За Платоновим К.К., певна спрямованість особистості входить в структуру відповідних здібностей, і через неї в цю структуру включаються і відповідні потреби. Інтереси і прагнення не лише входять в структуру здібностей до тієї діяльності, до якої вони належать, але і самі підкріплюються наявністю інших елементів і підструктур цих здібностей [44]. Спрямованість творчо обдарованої особистості входить в структуру творчих здібностей, спрямовуючи творчу активність в русло певної творчої діяльності.

1.2. Релігійно спрямована особистість як предмет психологічного аналізу

1.2.1. Поняття релігійної особистості

Релігійність – це сутнісна характеристика психологічного стану особистості, що відображає її релігійне світорозуміння, релігійне світовідчуття та релігійне світоставлення.

Релігійна особистість – це комплекс психічних рис і поведінки, важливих для релігійної людини. Релігійну особистість можна охарактеризувати як носія релігійної свідомості, загальною ознакою якої є релігійна віра. *Релігійну віру*, в

свою чергу, слід визначити як сукупність уявлень про істинне існування деяких вищих сил, здатних певним чином впливати на життя і долю людини і світу цілому, пов'язаних з трансцендентною (потойбічною) областю. Віра включає знання і прийняття в якості істинних певних релігійних ідей, понять, уявлень, догматів і т. п. і впевненість в об'єктивному існуванні гіпостазованих істот, атрибутизованих властивостей і зв'язків [24].

Релігійною особистістю є людина, яка вірить у Бога як творця світу. Тобто людину-носія мінімуму релігії слід вважати релігійною особистістю, оскільки цей мінімум суттєво позначається на всіх особистісних утвореннях психіки і насамперед на ключовому з них – ціннісно-орієнтаційному [37].

При визначенні особистості варто виходити з того, що зовнішні причини (зовнішні впливи) завжди діють крізь внутрішні умови. Даний факт підштовхує до аналізу Я-концепції віруючої людини, оскільки вона виступає однією з необхідних характеристик внутрішніх умов, є тим апаратом, який регулює стосунки особистості із зовнішнім світом. Я-концепція віруючої людини може бути представлена як сукупність психологічних механізмів, функцією яких є визначення відповідності самого себе як релігійного суб'єкта, як носія певних якостей і властивостей, як суб'єкта своєї власної життєдіяльності умовам власного існування в світі.

Згідно з Р.Бернсом, Я-концепція має три складові: когнітивну, оціночну і поведінкову. Виходячи з цього, Я-концепція релігійної особистості може бути представленою як сукупність уявлень про себе, як сукупність образів Я, сформованих в процесі взаємодії з оточуючим релігійним середовищем в межах того життєвого простору, в якому дана особистість існує. Дані уявлення формуються на базі інтеріоризованих особистістю уявлень про людину в даній релігії і сприймаються віруючим лише у взаємозв'язку з ними. Особистість віруючого в процесі здійснення своєї діяльності, перш за все релігійної, співвідносить уявлення про себе із сукупністю смислових орієнтацій, норм і еталонів поведінки даної релігії, в цьому і виявляється оціночна функція Я-концепції. Поведінкова складова Я-концепції виражається у сукупності вчинків

людини і в її поведінці в цілому. При цьому необхідно виходити з того, що повна реалізація релігійних вимог відповідності заданим взірцям неможлива, звідси поведінкова складова включає в себе постійне коригування власної поведінки у відповідності з нормативною базою релігії, що організовує і спрямовує діяльність даного релігійного суб'єкта і його взаємини зі світом [24].

Важливим компонентом Я-концепції є смислова сфера особистості. За Леонтьєвим Д.А., формування смислової сфери особистості здійснюється лише в контексті тих життєвих стосунків зі значимим оточенням, в які вона включена [28]. Саме в рамках релігійної діяльності вибудовується сукупність зв'язків і пізнавальних, емоційних і діяльнісних стосунків з явищами релігійного життя. Ці стосунки, зафіксовані як життєво важливі, значимі для віруючого, можна позначити як ставлення до об'єктів і явищ, які сповнені релігійного змісту. *Життєвий простір віруючої особистості формується в рамках релігійної діяльності, але потім, в процесі особистісного релігійного розвитку, розповсюджується і на позарелігійні види діяльності і стосунки у вигляді релігійної мотивації і осмислення.*

Особистісні цінності віруючого – це цінності соціальних груп і спільнот, до яких особистість себе відносить і які є референтними для неї.

Базуючись на вищезазначеному, можемо розглядати релігійну особистість як особистість, яка за допомогою релігійних переживань і релігійного світосприймання організовує свій внутрішній досвід, досвід само ставлення і досвід взаємодії оточуючим світом таким чином, щоб досягти внутрішньої єдності, а в цілому – єдності сприйняття себе і світу [24].

1.2.2. Психологічні типи релігійних особистостей

Незаперечним є той факт, що релігійність включає в себе не лише Божественний, але і людський акт, що є в певній мірі проблемою вибору. А людський акт відбувається диференційовано: у одних людей він є глибоким і пов'язаним із багатьма шарами психіки, у інших - зачіпає лише другорядні питання життя. Усвідомлення даного факту дало підстави багатьом спробам

класифікації релігійних осіб за глибиною вираження в них релігійності (ступенем релігійності), пов'язати релігійність людини з її характером тощо.

Можна розглянути умовний поділ характеру людини і релігійності.

Інтелектуальний тип. Релігію сприймає через розум (як і все інше). Переживає її як проблему істин, необхідних для пізнання, з метою отримання душевного спокою. Інтелект стоїть на початку кожного релігійного акту. В християнстві даний тип характерний в більшості для західного протестантизму.

Вольовий тип. Релігію сприймає як цінність, якій необхідно піддати життя актом волі. Завдяки природному зв'язку процесів вибору і пізнання, релігійність в даному випадку є добре осмисленою і в більшості випадків сприймається особистістю дуже серйозно.

Емоційний тип. Суб'єктивно оцінює релігію у зв'язку з перевагою чуттєвого компоненту психіки. Релігійні догми приймає повністю, без будь-яких сумнівів, як належне. Релігійність достатньо яскрава, але не завжди інтелектуально осмислена [66].

Американський психолог Г.В.Оллпорт висунув думку про існування двох основних типів релігійних особистостей: із зовнішньою релігійною орієнтацією і із внутрішньою релігійною орієнтацією.

Зовнішня релігійна орієнтація. На позначення типу був використаний термін *extrinsic* (зовнішнє, органічно не притаманне). На думку Оллпорта, люди даного типу, зазвичай відвідують церкву нерегулярно. Насправді вони не є набожними. Вони використовують релігію для власної зручності. Даний тип релігійності корелює з наявністю у людини великої кількості вимислів. Такі особи ставляться до релігії як до засобу досягнення зовнішніх щодо неї цілей – для церемоній, родинних благ, особистого комфорту. Дотримання релігійних традицій, відвідуванням церкви, участю у діяльності релігійних общин, своєю благочестивістю вони демонструють свою соціальну респектабельність, лояльність до соціуму, культури

До даного типу належить також релігійність як засіб захисту від реальності, схвалення суб'єктом свого життєвого кредо, набуття впевненості, що Бог поділяє саме його думку про дійсність, його уявлення про справедливість.

Релігійна активність є каналом психічної релаксації. Такі люди сприймають свою релігійність як необхідний і надійний спосіб впливу на Бога, що має забезпечити його прихильність і підтримку.

Зовнішня релігійність може швидко зруйнуватись, якщо життєві обставини ламають вибудовані людиною психічні бар'єри.

Внутрішня релігійна орієнтація. На означення типу використовується термін *intrinsic* (внутрішній, органічно притаманний, іманентний). Дана орієнтація не є засобом для боротьби зі страхом, ні формою соціабельності або конформності, ні сексуальною сублимацією, ні засобом реалізації бажань. Внутрішня релігійність не може існувати для того, щоб виконувати терапевтичну або профілактичну роль. Для даних осіб віра є самодостатньою і найвищою цінністю. Конфлікти, труднощі, проблеми підпорядковані об'єднуючому ідеалу, основній життєвій меті – наближенню до Бога.

На думку Олпорта, психічне здоров'я віруючого залежить від того, до якого типу він відноситься: так, зовнішня релігійність може порушити психічне здоров'я, призвести до неврозу, а внутрішня – психічне здоров'я підтримує в нормі [37],[41].

Але за твердженням Д.Бетсона і Л.Вентіса, внутрішня релігійність перешкоджає сприйняттю нових ідей, критичному осмисленню дійсності, життєвих умов, а інтелект робить нездатним до принципово нових змін. На підставі таких міркувань вчені виділили третій тип релігійності: *орієнтація пошуку*. Особистості даного типу зорієнтовані на духовний пошук єдності з Богом. Вони позбавлені догматизму, ригідності, а це сприяє їх духовному і інтелектуальному вдосконаленню. Вони здатні автентично осмислювати найскладніші екзистенційні питання [37].

Вітчизняні дослідники представили типологію на основі мотивів звернення до релігії, які були виявлені на основі дослідження шляхом опитування груп віруючих:

«Релігія задовольняє запити розуму»: особистостей цієї групи за класифікацією Павлова І.П. можна віднести до мислячого типу. Вони міркують, шукають пояснення. Якщо пояснень через певні причини недостатньо – намагаються завдяки релігійному образу мислення, посилаючись на Бога пояснити не вирішувані питання. Роз'яснення сутностей певних явищ з наукової точки зору підриває у таких віруючих віру в Бога.

«Релігія обіцяє спасіння душі»: провідним мотивом релігійності виступає віра в те, що релігія веде до спасіння душі. Вони виконують всі релігійні обряди. Можуть піти на крайні пожертви в ім'я спасіння душі.

«Релігія приносить радість»: мотив звернення до релігії – емоційна розрядка і заспокоєння. Відвідування богослужінь, здійснення релігійних обрядів приносить задоволення, ідуть з внутрішньої психологічної потреби.

«Релігія – шлях до моральної досконалості»: в основі – морально-етичні мотиви релігійності. Сама віра в Бога є другорядною.

«Про всяк випадок»: ставлення до релігії і до Бога характеризується певним розрахунком, релігійні обряди виконуються не через переконання, а саме про всяк випадок, вважаючи, що це може допомогти їм влаштувати життя, уникнути труднощів.

«Релігія не нами заведена»: мотив – дотримання традицій. Часто у таких віруючих переконання не збігаються з релігійними вчинками [16].

Існує і типологія американських вчених М.Аргайла і Б.Бейт-Халламі, які виділяють *персональну і аперсональну релігійності*.

Персональна релігійність. Польський дослідник Р.Яворський так характеризує в християнстві:

- Активність і заангажованість у релігійній сфері, які виходять від свідомості і внутрішнього почуття єдності з Богом. Це породжує зацікавленість у релігійних питаннях.
- Спонтанність і творчість, завдяки чому особистість швидко засвоює корисні цінності.
- Відкритість до позитивного контакту з іншими течіями і позиціями.
- Автономність релігійного життя, яка полягає в тому, що особистість вважає свої релігійні переконання результатом власного вільного вибору.
- Почуття духовної свободи і відповідальності, які забезпечують вільний і свідомий вибір релігійних цінностей.
- У свідомлення мети свого життя, визначення життєвих обставинах якоїсь цілі і поєднання її з релігією.
- Аллоцентризм – в центр свого життя людина ставить не себе, а Бога.
- Стабільність – стійкість основних релігійних переконань. Пережиті кризи такої людини не зневіряють її, а навпаки, збагачують і зміцнюють.

Аперсональна релігійність. Характеризується поверховістю, незрілістю, утилітарністю, бездуховністю. Вона не становить для особистості самоцілі [37], [64].

Існує і інша точка зору на особистісну (персональну) релігійність: вона входить до поняття зовнішньої релігійної спрямованості (за Г.В.Олпортом). Особистісна релігійність зумовлена лише особистісними чинниками (власною уявою, невірним засвоєнням постулатів релігії, виокремленням особистістю вигідним для неї частин релігійних понять). Така релігійність не є самоціллю, а лише інструментом для задоволення потреб, може грати адаптивну роль, є засобом захисту від реальності. Така релігійність найчастіше зустрічається у людей із низькою релігійною активністю і незацікавлених у питаннях віри [5].

1.2.3. Регуляція поведінки релігійної особистості

Точкою відліку у розумінні регуляції поведінки релігійної особистості є перебудова її ціннісно-сміслової сфери. Перебудова ціннісно-сміслової сфери, як і системи ідентифікації, відбувається під час процесу звернення (навернення) до релігії. Відмінністю релігійного навернення від подібних станів нерелігійного характеру у нерелігійних особистостей, пов'язаних зі зміною життєвих, ціннісно-сміслових орієнтацій, а також зі станом кризи всієї життєвої системи, є те, що релігійне навернення завжди пов'язане зі зміною смислової системи в рамках світогляду, в якому присутнє уявлення про роздвоєння світу на посеїбччя і потойбіччя, про наявність надприродної реальності, де існують сили і істоти, здатні впливати на життя людини [23]. Психологічний стан людини перед наверненням – це стан ціннісного дисонансу. Зовнішніми маркерами перебудови ціннісно-сміслової системи особистості можуть бути акти покаяння і хрещення. Як наслідок, головним смислоутворюючим мотивом в ієрархії мотивів стає служіння Богу [42].

Релігійна особистість на даному етапі становлення перебуває в стані конфлікту між розумінням Я-реального («того, ким є зараз») і Я-ідеального («того, яким я повинен і хочу бути»). Таке оцінювання, самоусвідомлення відбувається відповідно тієї системи ціннісних установок, стосовно якої здійснюється внутрішня переконаність в її істинності.

Я-реальне є образ гріховної людини, Я-ідеальне – образ людини, вільної від гріха. Ці два образи вступають в конфлікт з ціннісними установками. Вирішення даного конфлікту можливе завдяки зміні установок на самого себе через зміну установок на свою діяльність і поведінку. На свідомому рівні, за Століним В.В., це відбувається через здійснення вчинку (ціннісного вчинку), який постає у вигляді особистого досвіду усвідомлення самого себе. Даний досвід дозволяє орієнтуватись в життєвих ситуаціях, використовуючи вже не тільки зовнішні орієнтири, але і пережиті раніше ситуації вибору, які сприяли особистісному розвитку. Ніконов К.І. зазначає, що засвоєні віруючими релігійні значення на певній стадії формування їх особистостей

утворюють стійкий і в той же час динамічний комплекс, на основі якого багато в чому засвоюються конфліктні смисли, здійснюються вчинки, тобто відбувається само формування і самовиховання людини, яке стає в свою чергу предметом усвідомлення, рефлексії, внутрішнього досвіду. Для віруючих такими якостями наділені вчинки, пов'язані не лише з безпосередніми соціальними ситуаціями, але і з ситуаціями, які перенесені в релігійний план, усвідомлюються як релігійні і вирішуються у вигляді вчинків стосовно релігійних організацій і релігійним цінностям, а також стосовно фантастичних персонажів [24].

Таким чином, внаслідок перебудови ціннісно-сислової сфери віруючої особистості, регулятором її поведінки, вчинкової діяльності є **нова (оновлена) система цінностей**. Найвищою цінністю ієрархічної системи релігійних цінностей, її системоутворюючим фактором є Бог, який постає як абсолютна цінність. У ньому втілені всі цінності, тому Він має атрибути всемогутності, все милості, все значущості. Людина, яка створена за образом і подобою Божою, через реалізацію релігійних цінностей має можливість наближатися до Творця [42].

Бог для віруючої людини стає «значущим іншим» – особою, схвалення якої особистість добивається і чиї настанови він сприймає (за Халлером А.). У своїх вчинках віруюча особистість в меншій мірі залежить від оцінок і впливу оточення, так як орієнтиром виступає виключно Бог, релігійне вчення [64].

Цінність Бога формує екстернальний локус контролю, а саме – особливий його різновид, - Божественний локус контролю над власним життям. Ступінь цієї передачі може варіювати від повного «уповання» і відчуття себе зряддям в руках Бога до часткового, що виражається в постійних зверненнях віруючого з проханням до Бога про благословення діяльності. Формується переконаність в тому, що все в житті наперед визначене Богом, згідно його плану, який особистості наперед знати не можна [42].

Рівнем нижче розміщені цінності, які постають для віруючої людини як цінності-цілі, оскільки визначають те, до чого вони повинні прагнути, такі

цінності мають характер кінцевої мети, оскільки можуть бути досягнуті лише після фізичної смерті. До них слід віднести безсмертя душі людини, рай, Царство Боже і ін. досягнути їх можна лише у випадку праведного життя на Землі [42]. Цінності даного рівня формує у людини інтенсивну мотивацію для здійснення добра. Релігія в цьому випадку формулює чіткі причини, через які людина має чинити добро. Вона дає людині сенс життя, сприяє осмисленню кожного вчинку (у випадку щирого дотримання релігійних приписів, самобутнього, а не нав'язаного вірування) [62].

Наступний рівень – це цінності-засоби, які постають як цінності, яких необхідно дотримуватись у земному житті. Такими цінностями є „Боговдохновенні книги ” (Біблія, Коран і ін.), релігії, релігійні інституції та організації, релігійні одряди і ритуали. Віруючі у повсякденному житті зобов'язані власні думки і вчинки узгоджувати з ними, брати активну участь у релігійних діях [42]. Цінності даного рівня спрямовують поведінку людини в напрямку релігійно-конфесійної діяльності, яка залежить від віросповідання особистості. В християнстві – це регулярне відвідування релігійного закладу, молитва, сповідь, постування, дотримання канонів Біблії в своїх думках і в поведінці, святкування релігійних свят і ін.

Останній рівень складають цінності самого земного життя, які конфесійно інтерпретуються. До них належать: праця, шлюб, сім'я, здоровий спосіб життя, держава і ін. Життєвий простір віруючої особистості формується в рамках релігійної діяльності, але потім, в процесі особистісного релігійного розвитку, розповсюджується і на позарелігійні види діяльності і стосунки у вигляді релігійної мотивації і осмислення [24].

Така система релігійних цінностей сприяє об'єднанню всіх структурних елементів системи функціонування релігії в одне ціле, а також цінності релігії формують відповідне релігійне ціннісне ставлення до предметів і явищ життя й тим самим зумовлюють релігійну діяльність щодо їх реалізації [42].

Поведінку віруючої особистості в найбільшій мірі мотивує прагнення максимального зменшення розбіжностей між Я-реальним і Я-ідеальним. Така людина йде по шляху досягнення максимальної внутрішньої узгодженості [24]. Це є свідченням потужного впливу релігійної віри на свідомість особистості, її формування, і, як наслідок, поведінку.

Отже, релігійна особистість є носієм релігійної свідомості, загальною ознакою якої є релігійна віра. Аналізуючи особливості Я-концепції віруючих, слід зазначити, що її оціночний компонент базується на співвіднесенні уявлень про себе з еталоном особистості в даній релігії. Поведінковий компонент Я-концепції виражається у сукупності вчинків і поведінці віруючої людини, яка включає постійне коригування у відповідності з нормативною базою релігії. Сміслова сфера релігійної особистості, як компонент Я-концепції, формується під впливом засвоєння цінностей релігійної віри, в ході залучення до релігійної діяльності тощо. Так формується ставлення до об'єктів і явищ, які сповнені релігійного змісту.

Головними регулятивними факторами поведінки релігійної особистості є, перш за все, оновлена під впливом релігії ціннісно-сміслова сфера, ієрархічно побудованими компонентами якої є Бог, безсмертя душі людини (цінності-цілі), «Боговдохновенні книги» (Біблія, Коран і ін.), релігії, релігійні інституції та організації, релігійні одряди і ритуали (цінності-засоби), праця, шлюб, сім'я, здоровий спосіб життя (цінності самого земного життя).

Поведінку віруючої особистості в найбільшій мірі мотивує прагнення максимального зменшення розбіжностей між Я-реальним і Я-ідеальним. Я-ідеальним виступає образ людини праведної, вільної від гріха.

1.3. Особливості регуляції поведінки та діяльності творчо обдарованої особистості

1.3.1. Поняття творчо обдарованої особистості. Особистість художника

Питанням творчої обдарованості присвячена значна кількість наукових робіт таких дослідників як Г.С.Костюка, В.А.Роменця, Я.А.Пономарьова,

В.О.Моляко, В.М.Дружиніна, О.І.Кульчицької Т.М.Титаренко. Серед західних психологів вагомий внесок у розуміння творчої природи особистості зробили видатні вчені З.Фрейд, К.Юнг, Є.Фромм, Т.Рібо, А.Маслоу, Р.Стернберг, Дж.Гілфорд та ін.

Науковці, що досліджують природу творчої особистості ставлять питання, що саме відрізняє творчу особистість від інших, чи кожна особистість є потенційно творчою? Зокрема, вивчення індивідуально-психологічних особливостей творчої особистості включає дослідження специфіки перебігу психічних процесів, характерологічні особливості, структуру та рівень здібностей, спрямованість та ціннісно-сміслові орієнтації особистості, її прояви на рівні поведінки, спілкування та ін.

Розуміння поняття творчої, обдарованої, креативної особистості в психологічних концепціях витікає з визначення категорії творчості.

В.В.Моляко виокремлює певний перелік складових обдарованості, куди входять задатки, нахили, здібності, загальні здібності, спеціальні здібності, обдарованість, творча обдарованість, талант, геніальність [34], [56]. Так, творча обдарованість визначається ним як здатність особистістю успішно розв'язувати творчі завдання, виконувати творчу діяльність більш оригінально, ніж за наявності «простих» творчих здібностей.

В.М.Дружинін зазначає, що численні дослідження виявили взаємозв'язок креативності з нейротизмом. Він пояснює це таким чином, що творчий процес у геніальної особистості в більшій мірі протікає на активності несвідомого, в зв'язку з чим, виходить з під раціонального контролю, що може проявлятися у вигляді перепадів настрою. Вчений також стверджує, що креативні особистості мають бути схильні до психофізіологічного виснаження під час творчої активності, оскільки творча мотивація працює за принципом позитивного зворотного зв'язку, а раціональний контроль емоційного стану ослаблений [3], [14].

Карл Юнг стверджував, що творчо-обдарованих особистостей об'єднує інтуїтивний тип пізнання, раціональний спосіб прийняття рішення.

Це люди, які досягають високих або найвищих успіхів у сфері діяльності, якою займаються. У таких людей – наявні особливі творчі здібності або креативність. Такі здібності забезпечуються трьома групами факторів:

1. Біологічними передумовами: висока лабільність нервової системи, яка забезпечує швидку передачу нервових імпульсів, високий емоційний потенціал (частіше це сексуальна енергія, високий рівень тестостерону), витривалість, що сприяє більшій працездатності.

2. Особлива організація психологічної діяльності креативної особистості.

3. Відповідний соціум [26].

З приводу впливу певних умов середовища, соціуму на динаміку розвитку обдарованості влучним буде висновок С.Л.Рубінштейна: якщо судити про обдарованість за значимістю досягнень або темпами просування, необхідно брати до уваги не голий результат розвитку самого по собі, а слід оцінювати результати або швидкість розвитку у відповідності з його умовами, тому що однакові досягнення при різних умовах можуть свідчити про однакові здібності. Уміння досягти високих досягнень при зовні складних умовах свідчатиме про особливо високі здібності [55].

За Стернбергом, творчі прояви детермінуються шістьма основними факторами: інтелектом як здібністю; знанням; стилем мислення; індивідуальними рисами; мотивацією; зовнішнім середовищем. Для творчості необхідна незалежність мислення від стереотипів і зовнішнього впливу. Творча людина самостійно ставить проблеми і автономно їх вирішує [15].

Я.А.Пономарьов вважав, що до повноцінної творчої діяльності здатна лише людина, у якої добре розвинений внутрішній план дій, завдяки якому вона зможе повноцінно сформулювати свої переконання, мотиви, інтереси, тобто особистісні особливості, без яких неможлива справжня творчість [46].

В дослідженнях Я.А.Пономарьова висвітлені індивідуально-психологічні аспекти творчих людей. Він виявив, що на рівні протікання психологічних процесів креативним людям, притаманні :

- цілісність, свіжість, синтетичність як властивості сприйняття, здатність побачити те, чого не бачать інші, певні перцептивні особливості, пов'язані з високою чутливістю до субсенсорних подразників;
- певні особливості пам'яті, що проявляються в швидкому засвоєнні головного і в легкому забуванні другорядного, в здатності пригадати малосуттєву дрібницю; пам'ять на рідкісні в повсякденному житті слова, образи, факти;
- здатність помічати багатозначність слів, відчувати певні підтексти;
- швидкість, гнучкість, оригінальність, відкритість мислення, вміння узагальнювати явища, не пов'язані між собою видимим чином [49].

Також, в плані особистісних особливостей цікавими є висновки Я.А.Пономарьова, О.І.Кульчицької, в яких зазначається, що для креативної особистості характерні: відхилення від шаблону в поведінці, оригінальність, ініціативність, настирність, енергійність, винахідливість, прямота суджень, чесність, безпосередність, незалежність, лабільність, внутрішня зрілість, критичність, скептицизм, сміливість, впевненість в невизначеній ситуації, схильність до метафоричності, висока самооцінка, гордість, працездатність, одержимість, буремний дух, схильність до ризику, інтуїція. [26], [49].

На думку Моляко В.О., основу творчої обдарованості складають стратегії як особистісні утворення, оскільки вони конденсують в собі структури, відповідальні за аналіз ситуації, оцінки нової інформації, вибір об'єктів дослідження, вибір орієнтирів, планування творчої поведінки, прогнозування розвитку гіпотез і замислів вирішення задач, можливості гнучкої переорієнтації в змінних умовах діяльності. Саме стратегіальна будова підсвідомості, на думку дослідника, яка передбачає використання тенденцій

реалізації аналогів, комбінаторики, реконструювання, задає напрямок в діяльності, який не завжди усвідомлюється [34].

Зробивши загальний огляд поглядів на проблему творчої обдарованості, можемо зазначити, що найдоцільнішим для нашого дослідження буде визначення творчо обдарованої особистості, яке пропонує Моляко В.О. : це людина, що має вищий ступінь розвитку, підготовленості до конкретних видів діяльності (в нашому випадку – до художнього мистецтва), до життя в цілому, до зміни стилів поведінки, до пошуку виходів з кризових станів, до найбільш конструктивної, раціональної поведінки. Принципово важливим досягнення рівня таланту людиною, що систематично займається творчою діяльністю, володіє яскраво вираженими здібностями до обраної нею діяльності і має можливість самореалізуватися у переважно творчих колективах [35].

Але, як вірно зазначає С.Л.Рубінштейн, проблема обдарованості – це перш за все якісна проблема. Головним питанням тут – це питання про те, які здібності наявні у особистості, до чого у неї здібності і в чому їх своєрідність. Чим вищого порядку та чи інша спеціальна здібність, тим тісніший її взаємозв'язок з загальною обдарованістю [55].

Говорячи про найсуттєвіші аспекти загальної обдарованості, варто зауважити і про особливості спеціальної обдарованості. Моляко В.О. з цього приводу зазначає, що спеціальна обдарованість, нерозривно поєднуючись із загальною обдарованістю, передбачає наявність конкретних можливостей високоуспішно здійснювати певні види діяльності певної галузі (науки, техніки, літератури, мистецтва, економіки тощо). Спеціальна обдарованість характеризується наявністю у суб'єкта чітко проєктованих назовні (які проявляються в діяльності) можливостей – думок, навиків, швидко і конкретно реалізовуваних знань, які проявляються через функціонування стратегій планування і вирішення проблем [34].

У нашій роботі досліджуватиметься творча обдарованість особистостей мистецького профілю, а саме – художників

Як визначає Н.В.Рождественська, задатком загальної художньої обдарованості є функціональне домінування правої півкулі при обробці інформації про зовнішній світ. Права півкуля забезпечує комплексне сприйняття чуттєвих сигналів, вона домінує в невимушених процесах (наприклад, у виразних емоційних компонентах дій). Задатком художніх здібностей є: почуття ритму; вразливість (емоційна збудливість); легкість переходу підсвідомих імпульсів в область свідомості [54]. Інші автори додатково виділяють високий рівень розвитку уяви і гостроту розрізнення кольорів [54]. Одним з найважливіших компонентів художніх здібностей в образотворчому мистецтві є здібність цілісного і синтетичного бачення. Не менш важливими є ряд рухових реакцій і пов'язане з ними «м'язове» відчуття, а також здібність виникнення зорово-кінестетичних асоціацій [53].

На думку А.А.Мелік-Пашаєва, головною передумовою розвитку творчої обдарованості взагалі, і художньої обдарованості зокрема, є прагнення самореалізації, реалізації свого Вищого Я в наявній дійсності. Вирішальну роль в актуалізації даної потреби відіграє психологічний феномен, який можна назвати, який образно можна визначити як «зустріч з собою», - прорив Вищого Я в буденну свідомість і світосприйняття людини, яке дає усвідомлення своїх істинних можливостей, а іноді і передбачення свого життєвого і творчого шляху (свідомостю даного явища є велика кількість самозвітів, спогадів людей мистецтва). Утворюється вектор самореалізації творчого Я людини в плані наявної дійсності і людина самовизначається в її межах, наприклад, як художник, займає по відношенню до світу «позицію художника». І ця цілісна позиція являє собою єдину особистісну основу творчих здібностей у всіх галузях мистецтва.

Таким особливим художнім або естетичним є таке ставлення до світу, коли людина сприймає неповторний чуттєвий образ предметів і явищ як пряме вираження внутрішнього стану, характеру, на основі чого переживається співпричетність світові.

Розвинене естетичне ставлення до світу утворює перетворює окремі психічні властивості людини в художні здібності, надаючи їм єдиної, специфічної для мистецтва спрямованості; завдяки цьому сукупність життєвого досвіду людини трансформується в постійне джерело художніх замислів. З цієї точки зору художні здібності не є відбитками об'єктивних параметрів даної діяльності, а є органами самореалізації творчого Я в сфері мистецтва, художнього засвоєння світу. Художні здібності не є особливою частиною психіки людини, а скоріше особливим її станом [33].

1.3.2. Творчий процес як центральне поняття творчої активності

Одним із перших розкрити етапи творчого процесу спробував російський інженер Енгельмеєр:

1. Зародження задуму (завдяки інтуїтивному мисленню, пов'язаному з бажанням).
2. Дискурсивне мислення (логіка, міркування).
3. Реальне виконання [56].

За В.М.Дружиніним, в момент творчості, невимушеної активності психіки, людина не здатна керувати потоком образів, довільно відтворювати образи і переживання. Образи зароджуються і зникають спонтанно, більш яскраві і динамічні образи витісняють зі свідомості менш яскраві. Тобто свідомість стає пасивним екраном, на який людина несвідомо відображує себе. Спонтанність творчого акту, пасивність волі і змінність стану свідомості в момент натхнення, активність несвідомого говорять про особливі співвідношення свідомості і несвідомого. Свідомість пасивна і лише сприймає творчий продукт. Несвідоме активним породжує творчий продукт і представляє його свідомості [15].

В.А.Роменець так подає загальний вигляд творчого процесу:

- 1) (свідома робота) підготовка – особливий дійовий стан, що є передумовою інтуїтивного проблеску нової ідеї;
- 2) (несвідома робота) – визрівання – інкубація спрямовуючої ідеї;

- 3) (перехід несвідомого у свідомість) – піднесення – поява ідеї рішення, спочатку у вигляді гіпотези, принципу, задуму;
- 4) (свідома робота) – розвиток ідеї, її остаточне оформлення [56].

Під час творчого процесу психіка творця перебуває в різних станах:

- Початок творчості: інтерес до явища і знайомство з ним – цікавість, фіксація на відчуттях.
- Аналіз явища: раціональність, видумування в суть речей, стримування емоцій. О.М.Леонт'єв, в даному випадку, вводить поняття – «оптичне мислення» - мислення за допомогою візуальних операцій. З цього приводу С.Ейзенштейн говорить: «Художник мислить шляхом гри своїх засобів і матеріалів» [70].
- Відчуття наближення рішення: погіршення настрою, депресія, відкидання всіх встановлених уявлень, незадоволення.
- Народження ідеї: поведінка майже не контролюється свідомістю, виражає ірраціональні настрої, нелогічність, небажання контролювати ситуацію.
- Виклад ідеї, робота над витвором: педантизм, старанність, вимогливість до себе, критичність.
- Життя ідеї: прояв вольової сторони особистості, відстоювання поглядів, додання труднощів, впертість і наполегливість [10].

1.3.3. Регуляція поведінки творчо обдарованої особистості

Перш за все, мотивуючим фактором в поведінці творчо обдарованої особистості є загострена потреба в творчій діяльності, потреба в постійному творчому самовираженні. Саме це підпорядковує собі всю структуру поведінкових компонентів митця.

На думку Є.Басіна, потреба в творчості як найважливіша риса творчої особистості є постійною і сильною потребою в творчій фантазії, яка розуміється як синтез уяви і емпатії (перевтілення). Визначним для творчої фантазії є напрямок свідомості (і несвідомого), який полягає у відходженні від наявної дійсності і реального «Я» у відому, відносно автономну, і діяльність свідомості (і несвідомого). Ця діяльність відрізняється від

безпосереднього пізнання дійсності і свого «Я» і спрямована на їх переробку і створення нової (мисленнєвої) дійсності і нового «Я» [3]. Це – «творче Я» («художнє Я»). Власне «Я» художника (художницьке «Я») є складною ієрархічно організованою системою. Базовим в ній є рівень, пов'язаний із втіленням, вживанням в дійсність, а специфічним – вживання в «мову» мистецтва, в художні форми, через які реалізується ціннісно-смісловне, естетичне ставлення автора до дійсності. Формування «художнього Я» означає одночасне зародження художньої естетичної ідеї. Реальне «Я» художника і його «художнє Я» нерозривно пов'язані, вони постійно взаємодіють, між ними відбувається постійний обмін, обумовлений історично змінюваним соціальним світом, в тому числі і світом художньої культури [4].

Нарівні з вищезазначеним положенням, мотиваційний аспект поведінки обдарованої особистості можна охарактеризувати такими ознаками, як:

- Підвищена, вибіркова чутливість до певних сторін предметної дійсності (знакам, кольору, звукам тощо) або до певних форм власної активності (пізнавальної, художньо-виразної і ін.), яка супроводжує переживанням почуття задоволення.
- Яскраво виражений інтерес до тих чи інших занять або сфер діяльності, надзвичайно високе зацікавлення певним предметом, занурення в справу. За словами Є.Басіна, художник здатен вживатись в образи, при чому, не лише в образи людей, але і в образ будь-якого неживого предмету, а також і в такі образи, які відображають просторово-часові форми, ритмічні структури, взяті в абстракції від свого предметного носія. Л.С.Виготський поділяв думку про можливість вчування в лінійні і просторові форми [4].
- Підвищена пізнавальна потреба, яка проявляється в готовності за власною ініціативою виходити за межі вихідних вимог діяльності. Це яскраво проглядається в процесі обрання стилю образотворчої діяльності, мистецького стилю.

- Надання переваги парадоксальній, суперечливій і невизначеній інформації, неприйняття стандартних, типових завдань і готових відповідей.
- Висока критичність до результатів власної праці, схильність ставити перед собою складні цілі, прагнення досконалості [40].

Для більш повного розуміння цілого спектру мотиваційних компонентів поведінки творчо обдарованих особистостей варто зупинитись на особистісних особливостях даної групи. О.Ранк говорить про посилений вплив несвідомого на свідомий образ життя художників звідси, за його словами, і «схильність художників до миттєвих змін настрою, незнання міри в любові і ненависті, нездатність до постійного переслідування практичних цілей» [52]. Також він пояснює виникнення відчуття провини у митців через «постійний бунт примітивних душевних сил, які, досягнувши панування, могли б зламати всі культурні рамки», яке за допомогою раціоналізації перетворюється в моральну надчутливість. Психічні протилежності переносяться художниками краще, ніж звичайними людьми, що пояснюється асиміляцією з несвідомим душевним життям, в якій протилежності легко уживаються разом.

Митцям властива висока подразливість або чутливість до подразнень; це означає, що вони часто реагують з незначного зовнішнього приводу невідповідним афектом. Причиною зазначеної риси характеру, за О.Ранком, є виникнення реакції з несвідомих джерел афекту, як наслідок випадкового контакту ведучих туди асоціативних ланцюгів [52].

Творча особистість постійно відчуває незадоволення, напруження, незрозумілу або певну тривогу, помічаючи в реальній дійсності (зовнішній і внутрішній) відсутність ясності, простоти, впорядкованості, завершеності і гармонії. За допомогою творчої фантазії творець прибирає в своїй свідомості (і в несвідомому) ту дисгармонію, з якою він стикається в реальності. Він створює новий світ, в якому він відчуває себе комфортно. Саме тому сам процес творчості і його продукти приносять митцю задоволення і

потребують постійного поновлення. Реальні протиріччя, дисгармонія постійно помічаються творчою особистістю, що пояснює існування її в двох режимах, що змінюють один одного: напруження і релаксації (катарсису), тривоги і заспокоєння, незадоволення і радості. Такий постійно відтворюваний стан подвійності є одним з проявів нейротизму як особистісної риси творчої особистості. Нейротизм, підвищена чутливість – норма для творчої особистості. Але нейротизм, подвійність творчої особистості знаходиться близько до тієї межі, за якою починається психопатологія. Визнається факт, що творчі здібності можуть поєднуватись з деякими психопатологічними рисами.

Сильна потреба в діяльності уяви і зосередженість на ній, що пов'язане з допитливістю і потребою в нових враженнях (нових ідеях, образах) надає творчій особистості рис «дитячості». Зажуреність у свій уявний творчий світ іноді робить їх поведінку в побуті не зовсім адекватною.

Часом творчі люди створюють враження нероб, зовні недисциплінованих, іноді безвідповідальних і легковажних. Але в творчості вони виявляють високу працьовитість, внутрішню відвертість і відповідальність. Яскраво виражене прагнення до самоствердження творчого «Я» може набирати неприємних форм на рівні поведінки в реальному житті: ревнива увага до чужих успіхів, ворожість до колег і їх заслугам, зверхньо-агресивна манера викладу своїх суджень і т.п. Прагнення до інтелектуальної незалежності, характерне для творчих особистостей, часто супроводжується самовпевненістю, схильністю давати високу оцінку власним здібностям і досягненням. Така схильність спостерігається вже у творчих підлітків [3], [38].

Творчі люди схильні до відчуття відокремленості від інших. За результатами досліджень, внутрішньо спрямоване усамітнення значно пов'язане з творчістю через свої виміри самопізнання, пошуку шляхів вирішення проблем та внутрішнього спокою (тобто результату, очікуваного від самопізнання та вирішення проблем). Творчість позитивно корелюється з

усамітненням, але не пов'язана з самотністю. Але деякі автори все ж таки вважають, що самотність є передумовою творчості. Е.Тік говорить, що болісні стани, які зазвичай супроводжують самотність, підсилюються творчим процесом як таким і є нормальною частиною хаосу, що асоціюється з творчістю. Тобто, припускається, що самотність є первинною, а творчість – вторинною, по відношенні до неї. Так, Е.Тік і S.Gordon вважають самотність релевантною щодо творчості, такою, що передує усамітненню творчості. Запропонована послідовність: самотність – усамітнення – творчість; вона передбачає, що певні властивості творчих людей сприяють трансформації самотності в усамітнення [38].

Активований творчий потенціал, як мотиваційний фактор поведінки, впливає на подальший розвиток особистості. Для особистості стають властивими такі динамічні зміни, як:

- *самовдосконалення*: недосконалість поведінки і суперечливість внутрішнього світу особистості на певному етапі – скоріше правило, ніж виключення. Під впливом творчості людина поступово долає внутрішні протиріччя, повертається до реалістичного бачення світу;
- *розширення обсягу знань*: швидкість дії і об'єм пам'яті у підсвідомості, як системи обробки інформації, в багато разів більша, ніж у свідомості. Оволодіння здатністю встановлення контакту з підсвідомістю, можна долучитись до широкої бази інформації. В стані натхнення підсвідомість дає такий поштовх розвитку свідомих уявлень, що може виникнути відчуття «розширення свідомості» (за К.С.Станіславським, «над свідомість»); той, хто виходить на рівень систематичного прояву творчості, настільки збагачує свої знання, що формує власне світосприйняття, яке своєрідно відображає всі значимі сторони і події життя;
- *формування індивідуального стилю*: засвоєння ремесла передбачає засвоєння загальноприйнятих навиків роботи. Засвоївши створене раніше, особистість виходить на рівень самостійної творчості, все більше

проявляється як індивідуальність. Індивідуальний стиль творчості може впливати і на формування індивідуального стилю взаємодії зі світом, соціумом;

- *єдність спостереження і самоспостереження*: творча особистість не лише переживає загострені почуття, але і контролює їх, оволодіває ними, спрямовує їх вираження в потрібному напрямку. Здібність до самоконтролю починається зі звичайного самоаналізу, зі спроб формування самостійної самооцінки;
- *розповсюдження творчого підходу на всі сторони життя*: основні елементи творчого процесу: ознайомлення з явищем, осмислення, кристалізація ідеї нарівні підсвідомості, перевірка ідеї – однакові для всіх видів діяльності. Засвоєння повного циклу творчості в одному виді діяльності створює умови для його переносу в інші види діяльності. Спілкування, образ життя, сприйняття соціальних процесів і ін. можуть потребувати творчої переробки через недостатнє орієнтування в цьому. Виникає прагнення кращі з арсеналу особистості підходів розповсюдити на те, з чим людина зіштовхується. При систематичному повторенні творчі дії ніби автоматизуються і на любий зовнішній вплив людина реагує творчою дією. Про це зазначав і Б.Теплов, стверджуючи, що творчі здібності, які розвиваються в одному виді діяльності, стимулюють відповідне ставлення до інших сфер, визначаючи спрямованість особистості [65];
- *демократичність ставлення і поведінки*: творча особистість бачить інших у всій сукупності їхніх рис. Людина, яка виходить на рівень розвиненої творчості, більш демократична в стосунках з оточуючими, не приймає ніякого насилля і подавлення [10].

Отже, творчо обдарована особистість – це людина, що має вищий ступінь розвитку, підготовленості до конкретних видів діяльності (в нашому випадку – до художнього мистецтва), до життя в цілому, до зміни стилів поведінки, до пошуку виходів з кризових станів, до найбільш

конструктивної, раціональної поведінки. Принципово важливим досягнення рівня таланту людиною, що систематично займається творчою діяльністю, володіє яскраво вираженими здібностями до обраної нею діяльності і має можливість самореалізуватися у переважно творчих колективах.

Особистісні особливості митців є одним з компонентів мотиваційних факторів регуляції поведінки, до яких, зокрема, належать: потреба в творчій діяльності, підвищена чутливість до певних сторін предметної дійсності, яскраво виражений інтерес до певних сфер діяльності, підвищена пізнавальна потреба, надання переваги суперечливій інформації, неприйняття типових завдань і готових відповідей, висока критичність до результатів власної праці, прагнення досягти досконалості (перфекціонізм).

1.4. Особливості емоційної регуляції поведінки релігійно спрямованих та творчо обдарованих особистостей в ситуації фрустрації

1.4.1. Визначення поняття фрустрації

Поняттю фрустрації приділяється увага в психології емоційних станів, психології особистості, а також в соціальній психології. Поняття „фрустрація” в перекладі з латинської (*frustratio*) означає марні сподівання, обман, руйнація планів. Використовується в двох значеннях: 1) акт блокування або переривання поведінки, спрямованої на досягнення значимої цілі (тобто, фрустраційна ситуація); 2) емоційний стан людини, який виникає після неуспіху, незадоволення якоїсь сильною потребою, докорів зі сторони супроводжується виникненням негативних емоцій [19], [61].

За С.Розенцвейгом, фрустрація має місце в тих випадках, коли організм зустрічає більш або менш непереборні перешкоди на шляху до задоволення потреб [8].

Браун, Фарбер зазначають, що фрустрація – це результат таких умов, при яких очікувана реакція або попереджається, або загальмовується [8].

Лоусон визначає її, як конфлікт між двома тенденціями: тією, що відноситься до типу зв'язків „ціль-реакція” і тією, яка виникає під впливом зовнішніх умов [8].

За Левитовим, фрустрація – стан людини, який виражається в характерних особливостях переживань і поведінки, і викликаний труднощами, які об'єктивно неможливо подолати, що виникають на шляху до цілі або вирішення задач. Для тварин фрустрація – це стан, який виражається в характерних реакціях і викликаний труднощами, які виникають на шляху до задоволення біологічних потреб [8].

Також проблема фрустрації пов'язана з роботами З.Фрейда і його послідовників, які вбачали прямий зв'язок між фрустрацією і агресією. В межах біхевіористських теорій фрустрація визначається як зміна або загальмовування очікуваної реакції при певних умовах, як перешкода в діяльності [67].

Проблема фрустрації зокрема вміщує в собі поняття соціальної фрустрації. Соціальна фрустрованість – це форма психічного напруження, обумовленого незадоволеністю досягненнями і положенням особистості в соціально заданих ієрархіях. Тобто це емоційне ставлення людини до свого стану серед інших, якого їй вдалось досягнути на даний момент. Особистість осмислює і порівнює те, що має, з тим, чого могла б досягнути за певних умов. Якщо висновки не на користь наявного стану, виникає стан соціальної фрустрованості. Таким чином, соціальна фрустрованість в більшій мірі залежить від усвідомлення недосягненого, ніж від реального положення особистості в соціумі [6].

1.4.2. Особливості ситуацій фрустрації

Необхідними ознаками ситуації фрустрації є наявність сильної мотивації досягнути ціль (задовольнити потребу) і перешкоди, яка заважає цьому досягненню. Але не всяке незадоволене бажання викликає фрустрацію. Вона виникає лише тоді, коли ступінь незадоволеності є вищим того, що людина здатна витримати [48],[68]. Для появи стану фрустрації слід

подолати так званий *фрустраційний поріг*, який визначається такими особливостями:

- глибиною незадоволення: чим сильнішою була потреба, тим нижчий поріг фрустрації;
- емоційною збудливістю: чим вона вища, тим нижчий фрустраційний поріг;
- рівнем домагань людини, його звичкою до успіху: чим довше людина не потрапляла в ситуацію неуспіху, тим нижчий поріг;
- етапом діяльності: якщо перешкода виникає на початку діяльності, агресія виражена слабше, ніж коли неуспіх трапився в кінці діяльності [19].

Фруструючі ситуації класифікуються за характером фрустрованих мотивів і за характером «бар'єрів». Стосовно класифікації першого роду, А.Маслоу проводить розрізнення базових, «вроджених» психологічних потреб (в безпеці, любові, повазі), фрустрація яких носить патогенний характер, і «набутих потреб», фрустрація яких не викликає психічних порушень.

Бар'єри, які перешкоджають індивіду в досягненні цілей, можуть бути фізичними (наприклад, стіни тюрми, лікарні тощо), біологічні (хвороба, вік), психологічні (страх, сором, інтелектуальна недостатність) і соціокультурні (норми, правила, заборони, закони) [48].

Т.Дембо ділить бар'єри на зовнішні і внутрішні: внутрішні – це ті, які перешкоджають досягненню цілі, а зовнішні – ті, які не дають досліджуваним вийти з ситуації [48].

К.Левін, аналізуючи зовнішні в цьому смислі бар'єри, які застосовує дорослий для керування поведінкою дитини, розрізняє «фізично-речові», «соціологічні» (засоби влади, якими володіє дорослий завдяки своїй соціальній позиції) і «ідеологічні» бар'єри (вид соціальних, які відрізняються включенням «цілей і цінностей, які визнаються самою людиною») [48].

Також, необхідною умовою виникнення фрустрації є наявність фруструючих ситуацій, таких як: 1) позбавлення (відсутність необхідних

засобів для досягнення цілі або задоволення потреби); 2) зовнішні (голод, спрага, холод тощо); 3) внутрішні (наприклад, потяг до недосяжної жінки); 4) втрати (зовнішні і внутрішні); 5) конфлікт (зовнішній і внутрішній) [8].

За С.Розенцвейгом, виокремлюються ситуації «перешкоди» і «звинувачення». Між цими типами існує зв'язок, адже ситуація «звинувачення» передбачає, що їй передувала ситуація «перешкоди», де фрустратор (тобто, зовнішня причина, яка викликала фрустрацію) був в свою чергу фрустрованим [51].

Є.П.Ільїн говорить про вплив ситуації успіху і неуспіху на виникнення фрустрації. За його словами, значний вплив на силу і стійкість мотивів чинить успішність діяльності людини. Успіхи надихають, а задоволення від досягнутого результату веде до задоволення видом діяльності, тобто до стійкого позитивного ставлення до своєї діяльності. Невдачі ж призводять до виникнення стану фрустрації, який може двобічно вплинути на стійкість і силу мотиву: 1) виникає бажання залишити дану діяльність, так як людина вважає себе не придатною до її виконання. Це може призвести до згортання цілей діяльності, заміщенню їх простішими, або лише до мисленнєвому їх досягненню. 2) виникає агресивна реакція, спрямована на зовнішні об'єкти. Мотив посилюється, але дії, які застосовує людина, часто носять імпульсивний і ірраціональний характер: вони продовжують здійснюватись і тоді, коли вже не є доцільними [18].

Фрустрацію викликають і внутрішні конфлікти, яких Курт Левін виділяє три типи:

1) конфлікт рівнозначних позитивних можливостей, або ситуація «буриданового віслиюка»: у людини наявні дві або більше привабливі цілі, але їх неможливо досягнути одночасно; за будь-якого вибору людина залишиться у виграші, тому даний конфлікт викликає слабку фрустрацію;

2) конфлікт рівнозначних негативних можливостей: людині доводиться обирати з двох непривабливих перспектив; за будь-якого вибору вона опиниться у програші, тому фрустрація при цьому типі конфліктів буває

найсильнішою, і типовою реакцією на неї буває спроба втечі від неї, а якщо це не можливо, то виникає гнів;

3) конфлікт позитивно-негативних можливостей або „проблема вибору”: при вирішенні даних конфліктів спочатку домінує позитивна тенденція – людина поступається бажанню, але потім з'являється занепокоєння з приводу можливих неприємностей, і по мірі наближення до цілі ця негативна тенденція посилюється і може спонукати відмову від досягнення цілі. При цьому фрустрація буває середньої сили [19].

1.4.3. Фрустраційні емоції та фрустраційна поведінка

Стан фрустрації викликає цілий спектр емоцій, які, здебільшого, розцінюються як негативні. Когнітивістські теорії емоцій пояснюють виникнення таких емоцій внаслідок незадоволення потреб, потягів, внаслідок неуспіхів.

Засновником таких теорій став Дж.Дьюї. Він вважав, що емоція виникає лише тоді, коли здійснення інстинктивних дій або довільних форм поведінки наштовхується на перешкоду. В такому випадку, намагаючись адаптуватись до нових умов життя, людина переживає емоцію. Психологічна емоція – це адаптація або напруга звичок і ідеалу, а органічні зміни є проявом цієї боротьби за адаптацію [50].

Е.Клапперд вважав, що емоції виникають лише тоді, коли через певні причини ускладнюється адаптація [50].

Л.Фестінгер розробив теорію когнітивного дисонансу, згідно з якою, коли між очікуваним і наявним результатами діяльності є розходження (когнітивний дисонанс), виникають негативні емоції, а при співпаданні очікування і результату (когнітивний консонанс) виявляються позитивні емоції [50].

Але, необхідний і певний «оптимум розходження» між установками і сигналами (новизни, незвичності, невідповідності і т. п.), про що говорить Дж.Ханта [50]. Саме в таких випадках виникають позитивні емоції. Якщо сигнал не відрізняється від попередніх, то він розцінюється як нецікавий, а

якщо ж він відрізняється дуже сильно, то здаватиметься небезпечним, неприємним, дратуючим тощо.

Типовими фрустраційними емоціями є такі:

- **Образа.** Як реакція на несправедливе ставлення до себе проявляється тоді, коли зачіпається почуття гідності і достоїнства, коли людина усвідомлює, що її незаслужено принижують. М.С.Неймарк показала, що образа як реакція на неуспіх легко виникає у дітей з підвищеною самооцінкою і рівнем домагань.

- **Розчарування.** Певне незадоволення, яке виникає якщо очікувана або обіцяна подія не відбувається. Чим важливішою була очікувана подія, тим більшим буде розчарування.

- **Шкодування.** Це роздратування, незадоволеність внаслідок власної неуспіху або неуспіху близької людини. Це шкодування з відтінком злості на обставини, людину, які завадили реалізації задуманого.

- **Гнів.** За Е.Шострим, гнів (лють) – це блокована або неповна, а також неправдива емоція. Він вважає, що гнів є ненатуральним і здавлено виражає страх. Так звані «маніпулятори» часто виражають гнів, хоча насправді відчують образу і біль. Це відбувається тому, що гнів – більш передбачувана емоція. Сильний гнів ще називають люття, за якої з'являється нічим не стримувана агресивна поведінка.

- **Смуток.** Може бути викликаний розлукою, психологічною ізоляцією, неуспіхом при досягненні цілі, розчаруванням. Таким чином, головною і універсальною причиною печалі є втрата чогось значного для людини: безпосереднього психологічного контакту з іншими (відчуття самотності), втрата перспективи в досягненні бажаної цілі.

- **Сум і ностальгія.** Сум – це душевна тривога, відчай в певній мірі. Одним із різновидів суму є ностальгія. На думку Н.С.Хрустальнової (1997), ностальгію слід розглядати як стійкий психічний стан, який відображає емоційне і соціальне неблагополуччя людини в сторонньому суспільстві.

• **Горе.** Це глибокий сум з приводу втрати когось або чогось цінного, необхідного. К.Ізард розглядав горе як взаємодію печалі, страждання з іншими базовими емоціями: страхом, гнівом і почуттям провини. Для нього відчай, страждання і печаль є синонімічними. Але П.Екман і В.Фрайзен, які розглядають відчай як форму страждання, все ж таки відмічають і відмінність між ними: страждання спонукає активну дію, а відчай є пасивним [19].

Виділяють наступні типи фрустраційного реагування:

1. Толерантність (терплячість, виносливість): а) спокій, розсудливість (когнітивний фактор); б) напруженість, зусилля для стримування небажаної імпульсивної реакції; в) гравірування.
2. Агресія (напади, погрози, бажання напасти, ворожість, невиправдані імпульсивно-агресивні дії тощо). Агресія, спрямована на самого себе – самозвинувачення, грубість по відношенню до себе.
3. Фіксація: а) стереотипність дій; б) прихованість до фрустратора, який поглинає всю увагу.
4. Втеча у відволікаючу діяльність.
5. Депресія (почуття смутку, печалі, усвідомлення невпевненості, безсилля, безнадії).
6. Регресія – повернення до більш примітивних, а іноді і до зовсім інфантильних форм поведінки, також зниження загального рівня діяльності під впливом фрустратора (вимірювана в експерименті Р.Баркера, Т.Дембо і К.Левіна «примітивізація» поведінки зниженням „конструктивності” поведінки).
7. Апатія (в дослідженні Р. Баркера і ін. один із дітей у фруструючій ситуації ліг на підлогу і дивився на стелю).
8. Рухове збудження – безцільні і невпорядковані реакції.
9. Відмова (агресивність, ірраціональність).
10. Безпорадність.

11. Захисна реакція – спрямована на самовиправдання своєї невідповідності: а) раціоналізація; б) зменшення значимості цінності цілі; в) компенсація іншими заслугами; г) виключність, випадковість події; д) проекція – розповсюдження фрустратора; е) ізоляція – фрустратор відділяється від основного досвіду; ж) інтелектуалізація – фрустратор переводиться на менш емоційний або без емоційний рівень; з) гумор – розрядка обстановки; і) заперечення [8], [19], [48].

Зупинимося більш детально на агресії. Згідно з класичною фрустраційною теорією, **агресія** – це наслідок фрустрації, тобто перешкод, які виникають на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта. За цією теорією, агресія завжди є наслідком фрустрації, а фрустрація завжди призводить до агресії, що в подальшому отримало лише часткове підтвердження. Так, інструментальна агресія не є наслідком фрустрації. Фрустрація створює мотивацію для прояву агресії.

Леонард Берковіц переглянув дану теорію і висунув припущення, що фрустрація викликає роздратування і емоційну готовність реагувати агресивно. Також він ввів між фрустрацією і агресивною поведінкою дві змінні: гнів як спонукаючий компонент і пускові подразники, які запускають агресивну реакцію. Гнів не призводить сам по собі до агресії. Для цього є необхідними пускові подразники, які мають шляхом міркування пов'язати суб'єкт із джерелом гніву, тобто з причиною фрустрації. Берковіц робить висновок, що не фрустрація, а, скоріше, аверсивна стимуляція є основним джерелом ворожої агресії. Будь-яка аверсивна подія (нереалізоване очікування, особиста образа або фізичний біль) може призвести до емоційного вибуху [31].

В свою чергу А.Бандура стверджує, що емоція гніву не є ні необхідною, ні достатньою умовою агресії. На його думку, головна роль належить наочній шляхом спостереження за зразком [19].

Ще однією формою фрустраційної поведінки є агресивна поведінка. **Агресивна поведінка** (від лат. *egredior* – вийти, уникнути) – це відхід від

фруструючої, конфліктної ситуації. Егресивну поведінку викликають наступні умов:

- 1) відсутність позитивного емоційного ставлення збоку інших;
- 2) розходження власної самооцінки з оцінкою інших;
- 3) неможливі вимоги до суб'єкта, які породжують фрустраційні переживання (постійний страх перед невдачею);
- 4) переживання безсилля, втрата надії на можливість подолати труднощі;
- 5) негативне ставлення до вимог, які постають перед суб'єктом.

Прояву егресивної поведінки також сприяє підвищена навіюваність суб'єкта.

Афект неадекватності – ще один можливий варіант фрустраційної поведінки. Це одна із форм афективної поведінки, в основі якої лежать негативні емоційні переживання, які виникають в результаті незадоволення життєво важливих потреб. Особливо часто афект неадекватності має місце при завищеному рівні домагань. Людина не бажає визнавати свою неспроможність, прагне зберегти свою самооцінку. Звідси і виникає неадекватна реакція на свій неуспіх, яка проявляється в підвищеній образливості, упертості, негативізмі, емоційній нестійкості. Афективна реакція виступає в даному випадку як захист [19].

За С.Розенцвейгом, стан фрустрації за спрямованістю може виражатись у трьох формах : *екстрапунітивній* (пов'язана із виникненням внутрішнього каталізатора агресії, із спрямованістю реакції назовні. Людина засуджує обставини, інших людей. З'являється роздратування, впертість. Поведінка стає менш пластичною, примітивною, використовуються попередньо завчені форми поведінки), *інтрапунітивній* (характеризується аутоагресією: звинуваченням у неуспіху самого себе. Супроводжується зниженням настрою, тривожністю, замкнутістю. Людина обмежує види діяльності і задоволення власних інтересів), *імпунітивній* (пов'язана зі ставленням до

неуспіху або як до фатальної, або як до малозначимої події, яка може виправитись з часом. Людина не звинувачує ні себе, ні інших) [19].

У монографії Н.Майера «Фрустрація: поведінка без цілі» можемо виокремити найсуттєвіші характеристики фрустраційної поведінки: поведінка фрустрованої людини не має цілі, тобто вона втрачає цільову орієнтацію [48].

Існують і інші думки з цього приводу. Так, Е.Фромм вважає, що фрустраційна поведінка (зокрема, агресія) являє собою спробу, частково і непотрібною, досягнути фрустрованої мети. К.Гольдштейн, навпаки, стверджує, що така поведінка не відповідає ні фрустрованій цілі, ні взагалі ніякій цілі, вона дезорганізована і хаотична. Він називає таку поведінку «катастрофічною» [48].

Базуючись на даних поглядах, можемо констатувати необхідною ознакою фрустраційної поведінки є втрата орієнтації на вихідну, фрустровану ціль. Фрустраційна поведінка не обов'язково позбавлена цілеспрямованості, вона може містити деяку ціль. Важливо те, що досягнення цієї цілі позбавлене змісту стосовно вихідної мети або мотиву даної ситуації.

Тепер виділимо два важливих параметри, які характеризують фрустраційну поведінку:

1. Відповідність мотиву, полягає в наявності осмисленого перспективного зв'язку поведінки з мотивом.
2. Організованість поведінки будь-якою ціллю, незалежно від того, чи призведе досягнення даної цілі до реалізації первинного мотиву.

Такі параметри поведінки можуть в кожному окремому випадку мати або позитивне, або негативне значення, тобто поведінка може бути впорядкованою і організованою ціллю, або дезорганізованою, і, одночасно, вона може бути відповідною мотиву, або не бути такою [48].

1.4.4. Тип особистості та емоційна регуляція поведінки

Емоційна сфера є важливою системою регуляції поведінки людини, оскільки забезпечує реалізацію її ставлення до явищ дійсності і дозволяє будувати адекватну взаємодію з оточенням.

Емоції, виступаючи безпосереднім виразником потреб суб'єкта, є регулятором його активності. Емоції свідчать про значення того чи іншого явища для особистості і регулюють загальну спрямованість на динаміку її поведінки стосовно особистісного змісту ситуації, беруть участь у ціле- і мотивоутворенні з метою зміни спрямованості діяльності, з метою само зміни людини як суб'єкта.

Специфіка і можливості регулятивних функцій емоцій і визначаються тим, що вони є формою існування потреби, даної суб'єкту в його безпосередніх переживаннях, формою ставлення суб'єкта до всіх оточуючих явищ дійсності [18], [19], [23].

Емоційна регуляція забезпечує підлаштування емоційного досвіду до повсякденних подій, а успішність її залежить від здатності індивіда, оцінивши ситуацію, адекватно і гнучко відреагувати на ці події. Регуляції піддаються такі компоненти, як: емоційне переживання; фізіологічні прояви емоційного збудження; поведінкові прояви емоцій – вираз обличчя, жести тощо; комплексний поведінковий акт [18].

Регулятивна функція емоцій забезпечує вибірковість особистості щодо форм активності з огляду на їх взаємозв'язок з переживанням бажаного спектру емоцій [22].

Як було з'ясовано вище, типи особистості, передбачаючи цілісність особистості у внутрішній структурно-змістовій єдності всіх сторін, якостей, властивостей, різняться за спрямованістю. Спрямованість орієнтує активність особистості в певному напрямку, отже активність, яка відповідає спрямованості буде супроводжуватись бажаними для особистості емоціями і почуттями. З цього виходить, що різним типам особистості притаманні характерні саме для них способи і напрямки емоційної регуляції.

В контексті нашої роботи доцільно простежити особливості емоційної сфери як регулятора поведінки у досліджуваних нами типів особистостей.

Аналіз досліджень, в яких розглядаються особливості творчо обдарованої особистості (В.М.Дружинін, А.Маслоу, О.М.Матюшкін, В.О.Моляко, К.Роджерс, Я.О.Пономарьов і ін.) дає підстави стверджувати, що значне місце у структурі творчої особи відводиться регулятивним процесам – емоціям і почуттям, під впливом яких формуються домінуючі мотиви та потреба людини у творчості.

Емоції, почуття в художній творчості відіграють важливу роль, яка виступає на передній план. Творчо обдарованим особистостям притаманна особлива естетична емоційність [30].

Достатньо суперечливими у психологічній літературі є дані досліджень психічної емоційної врівноваженості творчих осіб. Якщо гуманістичні психологи стверджують, що творчі люди характеризуються емоційною і соціальною зрілістю, високою адаптивністю, емоційною стійкістю тощо (А.Маслоу, К.Роджерс), то частина дослідників приписують креативам високий нейротизм, тривожність, емоційну нерівноваженість та погану адаптованість (Г.Айзенк, Ф.Баррон, О.Байєр, Ф.Хоровиць).

У дослідженні Л.Я.Малімон встановлено, що творчі особи відрізняються підвищеною емоційною збудливістю, тобто яскраво вираженою готовністю емоційно реагувати на більш-менш значущі для них подразники. Емоційна збудливість часто проявляється в таких особливостях поведінки, як запальність, гарячкуватість, дратівливість. З іншого боку, емоційна збудливість може проявлятися у підвищеній чутливості та вразливості творчої особистості, домінуванні у неї чуттєвого, афективного сприйняття навколишнього світу. Творчі особи характеризуються високою інтенсивністю та меншою тривалістю емоційного переживання, що проявляється у більшій глибині і силі їх емоцій та емоційній лабільності. Занадто виражена лабільність емоцій може ускладнювати стосунки з

оточуючими через те, що людина стає реактивною та імпульсивною. Для творчих людей більшою мірою характерна емоційна спрямованість на об'єкт, що проявляється у позитивному ставленні до нього (домінування емоції радість) або негативному, проти нього (домінування емоції гнів), і меншою мірою виражена в них емоція страху, яка протипоказана творчому процесу і перешкоджає прояву креативних рис особистості [32].

Поведінка релігійно спрямованої особистості скеровується особливою групою почуттів та емоцій, - релігійними почуттями та емоціями. Виявити їх специфічність можемо лише з огляду на їх об'єкт, адже з точки зору фізіологічних основ і основного психологічного змісту нічого специфічного дані емоційні процеси не несуть. Універсальним емоційним переживанням (настроєм, емоціям, афектам, почуттям) надає релігійного змісту їх спрямованість на релігійний предмет, який має бути усвідомленим, визначеним, осмисленим.

Різним віруючим властиві різноманітні за змістом емоційні стани, пов'язані з вірою. На їх особливості впливає спрямованість (зміст догматики, морального вчення) віри. Одним із таких станів є релігійні почуття – сталі і тривалі емоційні стани, об'єктом яких є Бог, надприродні істоти, релігійні цінності. До таких почуттів належить релігійна любов, релігійний страх, релігійне почуття піднесеності і ін. Релігійна любов – це почуття любові, пов'язане з вірою в Бога. Релігійний страх – почуття страху, пов'язане з ідеєю божественної кари. Дане почуття регулює поведінку віруючого в напрямку стримування неприпустимих його релігією бажань, думок, і активації бажаних форм, з точки зору релігії, соціальної активності (наприклад, допомога ближнім, пожертвування, обрядова діяльність тощо). Релігійне почуття піднесеного – відчуття захвату від усвідомлення присутності надприродного [24], [58].

Важливе місце у психологічній структурі християнської віри посідає почуття любові. Дане почуття виступає одним з найголовніших регуляторів поведінки віруючих. Вагомим аспектом цього почуття, на думку теолога і

філософа П.Тілліха, є рух до воз'єднання відокремленого. Інтерес віри становить Бог, надприродній світ. Природним для неї є бажання воз'єднатися з Богом, що найбільш гармонійно досягається любов'ю до всього Божого, і насамперед, до людей [24].

Отже, тип релігійно спрямованої особистості в основі своїй базується саме на структурному компоненті спрямованості – світогляді, а саме – релігійному світогляді. Спрямованість творчо обдарованої особистості входить в структуру творчих здібностей, спрямовуючи творчу активність в русло певної творчої діяльності.

Фрустрація як особливий психічний стан виникає в таких умовах, в яких актуальні потреби, прагнення, бажання є блокованими, не можуть за певних обставин (які виступають як фрустратори) реалізуватися. Фрустрація виникає не одразу, для цього необхідно подолати певний фрустраційний поріг, який визначається глибиною незадоволення, емоційною збудливістю, рівнем домагань людини, етапом її діяльності. Якщо даний поріг буде подолано, настає стан фрустрації, який супроводжується рядом, здебільшого, негативних емоцій (роздратування, сум, печаль, відчай, горювання і інші). Стан фрустрації також спонукає суб'єкта діяти певним чином (агресивна, регресивна, депресивна, апатична поведінка і ін.). Фрустраційні реакції можуть розрізнятися за напрямком: спрямовані на зовні (екстрапунітивні), на самого суб'єкта (інтрапунітивні) і на сприйняття фруструючих обставин як малозначимих (імпунітивні), і за типом: з фіксацією на перешкоді (підкреслюється фруструюча ситуація), з фіксацією на самозахисті (головне в поведінці – захист свого «Я») і з фіксацією на задоволенні потреби (поведінка спрямована на вирішення проблеми).

Емоційна регуляція забезпечує вибірковість особистості щодо форм активності з огляду на їх взаємозв'язок з переживанням бажаного спектру емоцій. Так, під впливом емоцій і почуттів у структурі творчої особистості формуються домінуючі мотиви та потреби в творчості; творчо обдарованим особистостям притаманна особлива естетична емоційність. Поведінка

релігійно спрямованої особистості скеровується особливою групою почуттів та емоцій, - релігійними почуттями та емоціями, які виділяються в окрему групу завдяки своїй спрямованості на релігійний предмет.

Розділ II. МЕТОДИ І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методологічні засади дослідження особливостей фрустраційних реакцій релігійно спрямованих та творчо обдарованих особистостей

Дослідження особливостей фрустраційних реакцій базується на таких теоретичних положеннях: 1) фрустраційна теорія С.Розенцвейга, в якій детально розглядаються фрустраційні реакції, їх напрямки (екстрапунітивний, інтропунітивний, імпульсивний) і тип (з фіксацією на перешкоді, з фіксацією на самозахисті, з фіксацією на задоволенні потреби); 2) типологія релігійності за Г.В.Оллпортом, в якій зазначені внутрішня релігійність і зовнішня релігійність. Таким чином, ми прагнемо дослідити особливості фрустраційних реакцій осіб із внутрішньою і зовнішньою релігійною спрямованістю.

Дослідженню і вивченню психологічних особливостей релігійних особистостей було присвячено велику кількість робіт.

Нами були проаналізовані особливості реагування на ситуації фрустрації дітей 5-8 років із воцерковлених православних і невоцерковлених сімей, християнські цінності і соціалізацію молоді в сучасній Росії, особливості психології євангельських християн-баптистів, релігійні уявлення, поведінку і соціальні установки, соціальні страхи і їх подолання у віруючих, психологічні особливості особистісної релігійності. Достатньо масштабним і презентативним є дослідження свободи-несвободи від фрустрації.

Розглянемо детальніше зазначені дослідження.

Особливості реагування на ситуації фрустрації дітей 5-8 років із воцерковлених православних і невоцерковлених сімей. Основою даного дослідження є концепція структурних ланок самосвідомості В.С.Мухіної і метод дослідження їх сформованості, заснований на визначенні адаптивних здібностей особистості в різних ситуаціях. В процесі дослідження були використані наступні методи: проективний метод деривації структурних ланок самосвідомості (В.С.Мухіна і К.А.Хвостов); метод «Ретроспективна рефлексія, зверненість в теперішнє і минуле» (В.С.Мухіна, модифікація

Н.В.Носкової); проективний метод – тест «Дім – дерево – людина» (Р.Ф.Беляускайте). Статистична обробка даних здійснювалась з використанням непараметричного критерію χ^2 і критерію Фішера (F). Результати дослідження дозволяють говорити про детермінованість формування і прояву самосвідомості дітей 5-8 років із воцерковлених православних сімей. Виявлені закономірності структурних ланок самосвідомості в залежності від релігійної орієнтації сім'ї, а також їх зв'язок зі статтю дитини [67].

Християнські цінності і соціалізація молоді в сучасній Росії. Метою дослідження було вивчення змісту і ступеню представленості морально-етичних цінностей християнства в свідомості російської молоді і вплив ступеню вираженості даних цінностей на соціалізацію молоді. В якості Християнських цінностей розглядались морально-етичні заповіді Нового Завіту. Для вивчення ступеню вираженості у свідомості молоді даних цінностей була розроблена методика, в якій передбачалось ознайомлення досліджуваних з 30 твердженнями, сформульованими у вигляді узагальнених життєвих позицій. Обробка результатів здійснювалась за допомогою кластерного аналізу.

Соціалізація молоді розглядалась як багаторівневий процес: досліджувався рівень соціально-психологічної адаптації в учбовій групі; степінь засвоєння соціальних ролей; рівень професійного самовизначення; задоволеність своїм життям у суспільстві. Для дослідження даних характеристик були розроблені авторські методики у формі тестів-опитувальників [58].

Особливості психології євангельських християн-баптистів. Метою даного дослідження було вивчити особливості ціннісно-сміслової системи віруючих, прояв особливостей ціннісно-сміслової системи в способі життя і поведінці віруючих, різі іпостасі Бога і особливості регуляції поведінки віруючих, особливості функції контролю у віруючих, вплив на віруючих деяких релігійних ритуалів. Дане дослідження мало, здебільшого,

теоретично-описовий характер, тому основними його методами були спостереження і бесіда [42].

Релігійні уявлення, поведінка і соціальні установки. Дослідження також охоплювало питання про вплив релігійних уявлень і поведінки на соціальні, політичні і етичні установки, на особливості моралі, ставлення до сексуальної поведінки і абортів. На основі факторного аналізу було виділено 4 типи психологічних характеристик опитаних: песимізм, недовіра до людей, фаталізм і віра в самого себе. Окремі респонденти отримали відповідні факторні навантаження вказаних характеристик і ці навантаження були співставлені з навантаженнями, якими були презентовані християнство і окультизм. Також було здійснено кореляційний аналіз між твердженнями респондентів з приводу сексуальної поведінки і абортів і християнством, відвідуванням богослужінь, ставленням до авторитету Біблії [61].

Соціальні страхи і їх подолання і віруючих і атеїстів. Метою дослідження було вивчення впливу релігійності людей на зміст і подолання у них почуття соціального страху (у осіб різної статі і віку). Використовувались два блоки емпіричних методик дослідження. перший блок включав три створених авторами і апробованих опитувальники вивчення особливостей переживання і подолання соціальних страхів. Методика «Соціальні страхи» (СС) (Грошева Л.Н., 2003), методика «Релігійна екстернальність при соціальних страхах» (РЕСС) (Грошева Л.Н., 2003), методика «Подолання соціальних страхів» (ПСС) (Грошева Л.Н., 2003). У другий блок ввійшли дві методики оцінки релігійності: «Смисло-мотиваційна орієнтація в релігії» (СМО) (Грошева Л.Н., Тоболов Ю.П., 2003), «Методика вивчення релігійної активності» (Смірнов Д.О., 2001) [13].

Психологічні особливості особистісної релігійності. Метою дослідження було теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей особистісної релігійності у контексті її зв'язку з типом психологічної організації особистості. Для цього, на підставі певних теоретичних положень, авторами була розроблена психодіагностична

методика «Типологічне визначення особистісної релігійності» (ТВОР), що спрямована на виявлення особистісної релігійності віруючих, які належать до різного типу психологічної організації особистості. Запропонована методика складається з 16 питань з чотирма варіантами відповідей (відповідно для кожного типу особистості). Також використовувались методики: для дослідження допінг-стратегій особистості Е.Хайма, для визначення структури індивідуальної релігійності Ю.В.Щербатих [5].

Дослідження детермінант свободи-несвободи від фрустрації. Метою дослідження було виявлення детермінант свободи-несвободи від фрустрації – стійких індивідуальних особливостей людини і особистісних якостей, які впливають на вихід із фруструючої ситуації. Методами дослідження були: експеримент, особистісні опитувальники, тестування, спостереження за студентами під час занять і на екзаменах. Методики дослідження: фрустраційний тест Розенцвейга, тест на ригідність- флексибельність мислення (Лучіне), опитувальник акцентуацій характеру (Шмішек), 16-факторний особистісний опитувальник (Кеттел), опитувальник на екстра- і інтровертованість, нейротизм (Айзенк), опитувальник рівня суб'єктивного контролю (Роттер), дослідження самооцінки за фактором свободи [25].

Проаналізувавши ряд близьких досліджень, можемо вважати, що методи анкетування і стандартизованого тестування і методика фрустраційний тест Розенцвейга, обрані нами для дослідження особливостей фрустраційних реакцій у осіб з релігійним світосприйманням, є цілком відповідними меті нашого дослідження.

2.2. Методи, методика і процедура дослідження

Метою нашого дослідження було вивчення особливостей фрустраційних реакцій у осіб з релігійним світосприйманням. Для її реалізації, з огляду на типологію релігійності Г.В.Оллпорта, було відібрано 45 осіб віку ранньої дорослості за типологією Векслера (20-35 років) [2], 15 з яких є міністрантами і хористами місцевого костьолу і православної церкви (8 чоловіків, 7 жінок), вони являють собою першу вибірку. До другої вибірки

ввійшли пересічні віруючі (8 чоловіків і 7 жінок). Досліджувані обох вибірок самовизначились як віруючі люди. До третьої групи вибірки увійшло 15 осіб, які є творчо обдарованими студентами мистецького профілю – це студенти живописці і дизайнери учбових закладів мистецького профілю, які мають вагомні здобутки в своїй галузі (перемоги на конкурсах, власні виставки, відмінні оцінки з профільних дисциплін).

Процедура дослідженням методом анкетування і стандартизованого тестування проводилась в індивідуально-груповій формі. На початковому етапі респондентам пропонувалось заповнити розроблену нами анкету. Анкета включає 11 запитань, спрямованих на виявлення ступеня включеності в релігійно-конфесійну діяльність (див. додаток № 1). Анкета надавалась для заповнення як релігійно спрямованим, так і творчо обдарованим особистостям. Дані запитання відображали типові поведінкові прояви релігійно-конфесійної діяльності (молитва, сповідання, постування, читання релігійної літератури і ін.), а також суб'єктивне ставлення до релігійності особистості в цілому і власної релігійності.

Далі, учасникам дослідження обох груп надавався фрустраційний тест Розенцвейга. Даний тест відноситься до проєктивних методик дослідження особистості. Стимульний матеріал тесту складається з 24 схематичних контурних малюнків, на яких зображені дві людини або більше, зайнятих ще незакінченою розмовою. Персонажі повсякчас знаходяться в ситуації фрустрації. Персонаж зліва завжди говорить, описуючи власну фрустрацію або іншої особи. Персонаж справа має відповідати персонажу зліва. Досліджуваний, ідентифікуючи себе з персонажем, який справа, описує поведінкову або вербальну реакцію на кожну конкретну ситуацію фрустрації на окремому бланку. Ситуації, представлені в тексті, діляться на дві основні групи: ситуації «перешкоди» (їх 16) і ситуації «звинувачення» (їх 8). Кожна відповідь респондента оцінюється з точки зору двох критеріїв: спрямованості реакції (екстрапунітивна, інтропунітивна, імпунітивна) і типу реакції (з фіксацією на перешкоді, з фіксацією на самозахисті, з фіксацією на

задоволенні потреби). Із поєднання цих шести категорій виходять дев'ять можливих факторів і два додаткових варіанти. Для позначення реакції використовуються літери E –екстрапунітивні реакції; I – інтропунітивні; M – імпунітивні. Типи реакцій позначаються наступними символами: OD – з фіксацією на перешкоді, NP – з фіксацією на задоволенні потреби, ED – з фіксацією на самозахисті.

Інтерпретація даних включає три етапи:

1. Дослідження GCR у відсотковому відношенні, що вказує на ступінь адаптованості респондента до свого соціального оточення.
2. Вивчення оцінок шести факторів (оцінка, що стосується спрямованості реакцій і типу реакцій).
3. Вивчення тенденцій [7], [51].

Також, увага зверталась на дані анкетування, на основі яких відносили респондента до першої або другої групи вибірки. Якщо респондент давав схвальну відповідь («так» або «часто») на більшість запитань анкети, ми відносили його до першої групи, яку складають особи з внутрішньою релігійною спрямованістю. У протилежному випадку респондент був віднесений до другої групи, яку складають особи із зовнішньою релігійною спрямованістю.

Розділ III. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ РЕЛІГІЙНО СПРЯМОВАНИХ ТА ТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ

3.1. Аналіз особливостей фрустраційних реакцій у осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю

Аналіз отриманих даних здійснювався нами в певному порядку:

- оцінка динаміки напрямку фрустраційних реакцій (екстрапунітивні, інтропунітивні, імпульсивні);
- оцінка динаміки типів фрустраційних реакцій (з фіксацією на перешкоді, з фіксацією на самозахисті, з фіксацією на задоволенні потреби);
- оцінка динаміки факторів; оцінка динаміки напрямку фрустраційних реакцій, їх типу і домінуючих факторів у ситуаціях перешкоди і звинувачення;
- оцінка ступеню соціальної адаптації (GCR).

Напрямок фрустраційних реакцій

Серед осіб даної вибірки 66,7% у випадках фрустрації притаманний імпульсивний напрямок реагування (М). Тобто, фруструючій ситуації не надається надто важливого і травмуючого значення. В даних ситуаціях респонденти нікого не засуджують, тяжіють до компромісних рішень, сподіваються, що для вирішення проблеми варто трохи почекати і подумати.

Для 13,3% респондентів характерне екстрапунітивне реагування (Е): реакція спрямована на живе або неживе оточення в формі підкреслення ступеню фруструючої ситуації, очікується вирішення ситуації сторонніми особами, а не самостійно.

13,3% респондентів тяжіють до інтропунітивного напрямку реагування (І), тобто реакція суб'єктом спрямовується на самого себе, він бере відповідальність за вирішення ситуації на себе. Ситуація може сприйматись як корисна для суб'єкта.

13,3% респондентам притаманні в рівній мірі по два напрямки реагування: екстрапунітивний і інтропунітивний, імпунітивний і інтропунітивний (див. додаток 2).

Тип фрустраційних реакцій

Більшість респондентів (86,7%) виявляють тип реагування «з фіксацією на задоволенні потреби» (NP). Їх відповіді спрямовані на вирішення проблемних ситуацій самостійно («Ми замінимо ваш годинник», «Я куплю нову газету»), або вони вважають що час і хід подій приведуть до їх вирішення («Почекаємо, може вона і встигне» тощо).

13,3% респондентів мають тип реагування «з фіксацією на самозахисті» (ED). Головну роль у відповідях грає захист себе, свого «Я»: вони або визнають свою провину, або не визнають її, або вважають що винних немає («Я не навмисно», «З чого ви таке взяли?» тощо).

13,3% досліджуваним притаманні два типи реагування в рівній мірі: «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на задоволенні потреби» (див. додаток 2).

Домінуючі фактори

Для 40% респондентів характерними є фактори імпунітивного напрямку реагування «з фіксацією на задоволенні потреби» (m). У відповідях виражається сподівання, що час, хід подій вирішать проблему («Прийдеться чекати наступного потягу...»); або, що взаємопорозуміння і компроміс ліквідують ситуацію фрустрації («Давайте домовимось, як ми вирішимо» тощо).

20% респондентам притаманний інтропунітивний напрямок реагування «з фіксацією на задоволенні потреби» (i). Вони зазвичай визнають свою провину і самі беруться за вирішення фруструючих ситуацій («Вибачте, я куплю вам нову вазу»).

6,7% досліджуваних виявляє екстрапунітивні реакції «з фіксацією на самозахисті» (E), тобто не схильний до визнання себе винним, часом виражає

неприятність і потурання фрустратору. («яке ви маєте право мене звинувачувати?»).

6,7% досліджуваних виявляють імпульсивні реакції з «фіксацією на перешкоді» (M'), здебільшого заперечуючи труднощі фруструючої ситуації.

26,7% респондентам притаманні одразу декілька факторів, такі як: екстрапульсивність з «фіксацією на самозахисті» і інтрапульсивність «з фіксацією на задоволенні потреби» (13,3%); екстрапульсивність з «фіксацією на самозахисті» і імпульсивність з «фіксацією на перешкоді»; імпульсивність з «фіксацією на самозахисті» і з «фіксацією на задоволенні потреби» та інтропульсивність з «фіксацією на задоволенні потреби» (див. додаток 2).

Ситуація перешкоди: напрямок реакції

Для 60% респондентів домінантним є імпульсивний напрямок реагування. Здебільшого, вони погоджуються чекати і шукають компроміс для ефективного вирішення проблеми.

20% досліджуваних демонструють екстрапульсивність у ситуаціях перешкоди. 13,3% – інтропульсивність. 6,7% – імпульсивність нарівні з екстрапульсивністю (див. додаток 3).

Ситуація перешкоди: тип реакції

Серед 73,3% респондентів домінантним є тип реакцій «з фіксацією на задоволенні потреби». Досліджувані будь-яким чином шукають або очікують вирішення проблемних ситуацій.

20% досліджуваним притаманний тип реакції «з фіксацією на перешкоді». У фруструючих ситуаціях перешкоди вони підкреслюють наявність проблемних обставин, нівелюючи ними, не сприймаючи серйозно, або навпаки.

Для 6,7% респондентів характерні типи реакцій «з фіксацією на задоволенні потреби» і «з фіксацією на самозахисті» (див. додаток 3).

Ситуація перешкоди: домінуючі фактори

33,3% респондентів здебільшого демонструють імпульсивність з «фіксацією на задоволенні потреби» («Почекаємо, можливо вона зайнята»).

Тобто, в ситуації перешкоди вони розраховують на вирішення ситуації завдяки плину часу, обмірковуванню («Зараз подумаємо, що можна зробити») або шукаючи компроміс («Тоді я почекаю у вашому приміщенні»). 26,6% – імпульсивність з «фіксацією на перешкоді». Здебільшого, вони не зважають на обставини, що склались, вважають їх неважливими і нетравмуючими («Нічого, це дрібниці»). 13,3% - притаманна інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті». У інших респондентів спостерігається поєднання кількох факторів, але спільним для них є те, що в обох випадках все ж таки зустрічається імпульсивність «з фіксацією на самозахисті» (вони уникають засудження когось чи щось і мінімізують власну відповідальність, тобто не вважають когось винним у ситуації) (див. додаток 3).

Ситуація звинувачення: напрямок реакції

Повністю всі респонденти у фрустраційних ситуаціях звинувачення демонструють інтропунітивний тип реакцій. Вони визнають власну провину у ситуаціях, у яких їх звинувачують (див. додаток 4).

Ситуація звинувачення: тип реакцій

53,3% респондентів мають тип реакцій «з фіксацією на самозахисті»: у ситуаціях звинувачення вони все ж таки прагнуть дещо пом'якшити свою провину, захистити своє «Я».

33,3% респондентів мають тип реакцій «з фіксацією на задоволенні потреби». Вони зосереджують свою увагу, перш за все, на усуненні перешкод.

Для 13,3% респондентів притаманні по два типи реакцій: «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на задоволенні потреби» (див. додаток 4).

Ситуація звинувачення: домінуючі фактори

40% респондентів демонструють у ситуації звинувачення інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті». Тобто, вони завжди визнають свою провину у ситуації, що склалась, і прагнуть зазначити

пом'якшуючі умови («Вибачте, я не помітив», «Пробачте, я ненароком це зробив» тощо).

33,3% досліджуваних демонструють інтропунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби». Вони, визнаючи свою провину, прагнуть самостійно виправити обставини, у яких їх звинувачують («Вибачте, буду поводитись тихіше»).

20% досліджуваних у ситуаціях звинувачення реагують інтропунітивно «з фіксацією на самозахисті» або «з фіксацією на задоволенні потреби» (див. додаток 4).

Ступінь соціальної адаптації (GCR)

Показник соціальної адаптованості респондентів варіює в межах від 64% до 28,6%. Більшість (9 осіб) мають показники від 50 % до 64 %, що вказує на середній і вище середнього рівні адаптованості до оточення. Шестеро осіб мають нижче середнього і низький рівень адаптованості до оточення (46% - 28,6%), що може вказувати на деяку відмежованість або про недостатню адаптованість до свого соціального оточення (див. додаток 11).

3.2. Аналіз особливостей фрустраційних реакцій у осіб із зовнішньою релігійною спрямованістю

Аналіз отриманих результатів в даній групі проводився в тому самому порядку, що і в попередній групі (див. розділ 3.1.).

Напрямок фрустраційних реакцій

Більшість респондентів (66,7%) мають домінуючим екстрапунітивний напрямок фрустраційних реакцій (E). Тобто, реакція спрямована на оточення, а не на себе. Ситуація фрустрації всіляко підкреслюється («Так, неприємний випадок»), зовнішня причина фрустрації засуджується («Ви що, не навчені набирати номер?»), або на когось покладається обов'язок вирішити ситуацію («Купіть мені тепер нову газету» тощо).

13,3% досліджуваних демонструють імпунітивний напрямок реакції (M), фруструючій ситуації не надається надто важливого і травмуючого значення. В даних ситуаціях респонденти нікого не засуджують, тяжіють до

компромісних рішень, сподіваються, що для вирішення проблеми варто трохи почекати і подумати.

13,3% респондентів поєднують екстрапунітивність реакцій з імпунітивністю. Для 6,7% респондентів характерна інтропунітивність фрустраційних реакцій (I) – відчують власну відповідальність за ситуацію, що склалась і за її вирішення. (див. додаток 5).

Тип фрустраційних реакцій

В даному випадку спостерігаємо рівноцінний поділ респондентів: 46,7% демонструють тип реакції «з фіксацією самозахисті» (ED). Вони зорієнтовані, перш за все, на забезпечення безпеки для власної особистості, захист своєї гідності у фрустраційних ситуаціях («Чим ви доведете свої звинувачення?!»).

Інші 46,7% виявляють тип реагування «з фіксацією на задоволенні потреби» (NP). Вони, здебільшого, прагнуть вирішення проблемної ситуації, знаходження шляхів і можливостей для реалізації бажаного результату.

6,7% респондентів рівноцінно поєднують у своїх відповідях типи реакцій «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на задоволенні потреби» (див. додаток 5).

Домінантні фактори

Домінантним фактором серед респондентів даної вибірки є екстрапунітивність «з фіксацією на самозахисті» (60%) (E). Тобто, здебільшого у відповідях зустрічаються звинувачення, дорікання, образа, сарказм в сторону фрустратора. Даним респондентам властиво не визнавати власної провини за ситуацію фрустрації.

20% досліджуваних виявляють екстрапунітивність «з тенденцією до задоволення потреби» (e); у своїх відповідях вони очікують, що хтось має вирішити фруструючу ситуацію («Тепер везіть мене до хімчистки»).

13,3% досліджуваним притаманна імпунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» (m) і 6,7% – інтропунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» (i) (див. додаток 5).

Ситуація перешкоди: напрямок реакції

Більшість досліджуваних (66,7%) у ситуаціях перешкоди обирають екстрапунітивний напрямок реакції. Тобто, увага зосереджена на зовнішньому живому і неживому оточенні; вони шукають причини ситуації і шляхи вирішення проблеми у зовнішніх обставинах.

20% досліджуваних обирають імпульсивний напрямок реагування, який не передбачає пошук винних, акценту на складності випробувань; характерним є очікування поступового і самовільного вирішення проблем.

Для 6,7% досліджуваних властивий інтропунітивний напрямок реагування, що вказує на достатньо адекватний рівень реагування у ситуаціях перешкоди, спрямований на продукування власних резервів у важких ситуаціях (див. додаток б).

Ситуація перешкоди: тип реакції

Переважній частині респондентів (60%) притаманний тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби». Тобто, більшість відповідей спрямована на вирішення проблеми.

Для 26,7% досліджуваних характерний тип реакції «з фіксацією на самозахисті»: головну роль у відповідях респондентів відіграє захист себе у ситуаціях перешкоди.

6,7% респондентів у відповідях демонструють тип реакції «з фіксацією на перешкоді»: у відповідях усіляко домінує підкреслення наявної перешкоди (див. додаток б).

Ситуація перешкоди: домінуючі фактори

Майже для половини респондентів групи (46,7%) типовими є екстрапунітивність «з фіксацією на самозахисті», що свідчить про переважання ідеї заперечення власної провини у проблемній ситуації, наявність звинувачення і дорікання оточенню («Дякую за допомогу! Більше тобі не довірятиму» тощо).

26,7% респондентів демонструють екстрапунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби». У своїх відповідях за наявності ситуації перешкоди

вони вимагають або очікують, що хтось має вирішити дану ситуацію («Пересядьте, будь-ласка, на інше місце»).

20% респондентів демонструють імпульсивність з «фіксацією на задоволенні потреби». В ситуації перешкоди вони намагаються дійти згоди із фрустратором, зачекати, все обдумати, дати час для мимовільного вирішення ситуації.

Лише для 6,7% респондентів притаманна інтрапульсивність «з фіксацією на задоволенні потреби», яка передбачає самостійне вирішення проблемної ситуації суб'єктом (див. додаток 6).

Ситуація звинувачення: напрямок реакції

53,3% респондентів у ситуаціях звинувачення схильні до інтропульсивних реакцій: реакції спрямовані на самих себе.

33,3% респондентів обирають екстрапульсивний напрямок реагування: реакції спрямовані на зовнішнє оточення.

13,3% досліджуваних поєднують обидва напрямки реакції (див. додаток 7).

Ситуація звинувачення: тип реакції

Переважна більшість респондентів (73,3%) демонструє тип реакції «з фіксацією на самозахисті». У ситуаціях звинувачення вони, перш за все, шукають можливості для захисту свого «Я».

Меншість (20%) демонструє тип реакції «з фіксацією на задоволення потреби», тобто у ситуаціях звинувачення їх відповіді спрямовані на вирішення проблеми (див. додаток 7).

Ситуація звинувачення: домінуючі фактори

40% респондентів у ситуаціях звинувачення реагують екстрапульсивно «з фіксацією на самозахисті». Тобто, основою своїх дій у даних ситуаціях вони бачать захист своєї особистості шляхом заперечення власної провини і звинувачення та нарікання на фрустратора («Яке ви маєте право мене звинувачувати?!» тощо).

20% респондентів реагують інтропунітивно «з фіксацією на самозахисті», тобто вони визнають власну провину, але намагаються навести також і пом'якшуючі обставини на свою користь («Вибачте, я не помітила» тощо).

Ще 20% респондентів реагують інтропунітивно «з фіксацією на задоволенні потреби»: вони визнають свою провину в тому, в чому їх звинувачують, і прагнуть докласти власних зусиль для усунення проблеми.

Інші досліджувані поєднують вищезазначені фактори (див. додаток 7).

Ступінь соціальної адаптації (GCR)

Показник соціальної адаптованості респондентів варіює в межах від 68% до 29%. Більшість (60 % осіб) мають показники від 50 % до 68 %, що вказує на середній і вище середнього рівні адаптованості до оточення. 40 % осіб мають нижче середнього і низький рівень адаптованості до оточення (46% - 28,6%), що може вказувати на деяку відмежованість або про недостатню адаптованість до свого соціального оточення (див. додаток 11).

3.3. Аналіз особливостей фрустраційних реакцій у творчо обдарованих особистостей

Аналіз отриманих результатів в даній групі проводився в тому самому порядку, що і в попередніх групах (див. розділ 3.1.).

Напрямок фрустраційних реакцій

Серед 67 % респондентів домінантним є імпунітивний напрямок реагування (М). Фруструючій ситуації не надається надто важливого і травмуючого значення. Респонденти уникають засудження, тяжіють до компромісних рішень, сподіваються, що для вирішення проблеми варто трохи почекати і подумати.

Для 20 % респондентів домінантним є інтропунітивний напрямок реагування (І), тобто реакція суб'єктом спрямована на самого себе, він бере відповідальність за вирішення ситуації на себе. Ситуація може сприйматись як корисна для суб'єкта.

Для 13,3% респондентів притаманні в рівній мірі обидва напрямки реагування: імпульсивний і інтропульсивний.

Для 7 % - притаманний екстрапульсивний напрямок реагування (E). Реакція спрямована на оточення, а не на себе. Ситуація фрустрації всіляко підкреслюється, зовнішня причина фрустрації засуджується, або на когось покладається обов'язок вирішити ситуацію (див. додаток 8).

Тип фрустраційних реакцій

Переважає більшість респондентів (73 %) демонструють тип реагування «з фіксацією на задоволенні потреби» (NP). Їх відповіді спрямовані на вирішення проблемних ситуацій самостійно («Я можу сісти на наступній станції», «Давайте я спробую змінити годинник»), або вони вважають що час і хід подій приведуть до їх вирішення («Може щось сталося. Почекаємо ще 10 хвилин і підемо» тощо).

13,3% респондентів мають тип реагування «з фіксацією на самозахисті» (ED). Головну роль у відповідях грає захист себе, свого «Я»: вони або визнають свою провину, або не визнають її, або вважають що винних немає («А ви доведіть!» тощо)

Для 13,3 % досліджуваних домінуючими в однаковій мірі виявились по два типи реакцій: «з фіксацією на задоволенні потреби» і «з фіксацією на самозахисті»; «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на перешкоді». В даному випадку, на тип реакцій «з фіксацією на перешкоді» вказують відповіді, в яких усіляко підкреслюється фруструюча ситуація або інтерпретується як певне благо («Кому потрібен той годинник? Без нього краще!» і т.п.) (див. додаток 8).

Домінуючі фактори

Відносно домінуючими факторами серед респондентів даної вибірки є інтропульсивні реакції «з фіксацією на самозахисті» (I)- 26,7 %, і «з фіксацією на задоволенні потреби» (i) - 26,7 %.

Інтропульсивність «з фіксацією на самозахисті» (варіант I) виявляється як визнання суб'єктом своєї провини поруч з запереченням своєї

відповідальності шляхом наведення у відповідь пом'якшуючих обставин («Мені дуже шкода, я не навмисно» тощо).

Інтропунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» (i) демонструється як прийняття суб'єктом на себе відповідальності за вирішення проблемної ситуації, визнання власної провини («Я візьму капелюх Петрова, а завтра з ним обміняюсь», «Вибачте, виправлюсь» і ін.).

13,3 % досліджуваних демонструють імпунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» (m). У відповідях виражається сподівання, що час, хід подій вирішать проблему («Нічого, я почекаю»); або, що взаємопорозуміння і компроміс ліквідують ситуацію фрустрації («Давай разом підемо на пиво, а вона знайде собі іншого» тощо).

13,3% респондентів – імпунітивність і інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті» (див. опис вище).

По 6,7 % - екстрапунітивність «з фіксацією на самозахисті» (E): не схильні до визнання себе винними, часом виражають неприязнь і потурання фрустратору («А чи не занадто ви егоїстичні?!»); імпунітивність «з фіксацією на самозахисті» (M): здебільшого заперечують труднощі фруструючої ситуації; екстрапунітивність «з фіксацією на самозахисті» (E), імпунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» (m) і інтропунітивність «з фіксацією на перешкоді» (I'). Інтропунітивність «з фіксацією на перешкоді» вказує на те, що фруструюча ситуація інтерпретується як сприятливо-корисна, наприклад «Це нам на краще» тощо (див. додаток 8).

Ситуація перешкоди: напрямок реакції

Для переважної більшості респондентів (80 %) домінантними є реакції імпунітивного напрямку (M), тобто здебільшого, вони погоджуються чекати і шукають компроміс для ефективного вирішення проблеми.

Мінімальний відсоток респондентів, по 6,7 %, демонструють домінування екстрапунітивного напрямку реагування (E), що передбачає спрямованість реакції на оточення, і в рівній мірі екстрапунітивного і інтропунітивного напрямків реагування (E, I), що передбачає реакції

спрямування на оточення і прийняття відповідальності за вирішення ситуації на себе (див. додаток 9).

Ситуація перешкоди: тип реакції

Для 60 % досліджуваних характерним є тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби» (NP): відповіді спрямовані на вирішення проблемних ситуацій самостійно, або вони вважають що час і хід подій приведуть до їх вирішення.

По 13,3 % творчо обдарованих особистостей демонструють домінування таких типів реакцій, як «з фіксацією на самозахисті» (ED) і поєднання – «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на задоволенні потреби» (ED, NP).

По 6,7 % респондентів демонструють домінування реакцій «з фіксацією на перешкоді» і поєднання реакцій «з фіксацією на перешкоді» з реакціями «з фіксацією на задоволенні потреби» (див. додаток 9).

Ситуація перешкоди: домінантні фактори

Домінантним в даній вибірці виявився фактор імунітивності «з фіксацією на задоволенні потреби» (m) – 40 %, тобто виражається сподівання, що час, хід подій вирішать проблему або, що взаємопорозуміння і компроміс ліквідують ситуацію фрустрації.

13,3 % - відповідають за фактор інтропунітивності «з фіксацією на задоволенні потреби» (i): суб'єктом визнається провина і приймається відповідальність за вирішення фруструючої ситуації.

6,7 % : інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті» (I): домінування почуття провини, визнання власної провини; імунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» в поєднанні з інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті» (m, I); імунітивність «з фіксацією на самозахисті» (M) – відповідальність суб'єкта зведена до мінімуму, уникається засудження; імунітивність «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на задоволенні потреби» (M, m); імунітивність «з фіксацією на перешкоді» (M') – труднощі фруструючої ситуації не помічаються або заперечуються; екстрапунітивність «з фіксацією на самозахисті» (E) – ворожість, спрямована

на оточення, звинувачення оточуючих; поєднання імпульсивності «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на задоволенні потреби» з екстрапульсивністю «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на задоволенні потреби» (M, m, E, e) (e – очікування або вимагання вирішення ситуації від інших) (див. додаток 9).

Ситуація звинувачення: напрямок реакції

Для 87 % досліджуваних в ситуаціях звинувачення домінантним є інтропульсивний напрямок реакції (I), тобто вони схильні направляти реакції на себе, приймати провину і відповідальність за вирішення ситуації.

І лише 6,7 % респондентів демонструють екстрапульсивний напрямок реакцій (E), виражений як спрямування реакцій на оточення; поєднання інтропульсивності з екстрапульсивністю (I, E) і інтропульсивності з імпульсивністю (I, M) (див. додаток 10).

Ситуація звинувачення: тип реакції

Більшість досліджуваних – 53 % - схильні до реакцій типу «з фіксацією на задоволенні потреби» (NP), тобто їх відповіді спрямовані на вирішення фруструючої ситуації, і, в більшості випадків, суб'єкт сам береться за її вирішення (в даному випадку).

33 % - схильні до реакцій типу «з фіксацією на самозахисті» (ED): головну роль у відповідях досліджуваних відіграє захист себе.

13,3 % досліджуваних – поєднують обидва вищезазначені типи реагування (див. додаток 10).

Ситуація звинувачення: домінантні фактори

Домінантним для даної вибірки виявився фактор інтропульсивності «з фіксацією на задоволенні потреби» (i) – 47 %. Досліджувані при зіткненні зі звинуваченням на свою адресу схильні визнавати свою провину і самостійно вирішувати проблему.

27 % досліджуваних продемонстрували готовність діяти у відповідності з фактором інтропульсивності «з фіксацією на самозахисті» в двох формах його прояву: I – осуд спрямовується на самого себе, і I – суб'єкт, визнаючи

свою провину, знімає з себе відповідальність за неї, наводячи на свою користь пом'якшуючі причини вчинення помилки (виправдання).

13,3 % респондентів проявили схильність до фактору екстрапунітивності «з фіксацією на самозахисті» (E), тобто виражають ворожість і звинувачення комусь в оточенні.

6,7 % респондентів поєднують домінування обох факторів: інтропунітивності «з фіксацією на самозахисті» з екстрапунітивністю «з фіксацією на самозахисті» (I, E).

6,7 % - домінуючими є три групи факторів: інтропунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» і «з фіксацією на самозахисті» та імпунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби», який означає сподівання на само вирішення ситуації з плином часу, завдяки досягненню компромісних рішень (див. додаток 10).

Ступінь соціальної адаптації (GCR)

Показник соціальної адаптованості респондентів варіює в межах від 57 % до 14 %. Більшість досліджуваних (80 %) мають рівень адаптованості середній і нижче середнього – від 50 % до 14 %. Лише 20 % респондентів мають показник соціальної адаптованості дещо вищий середнього рівня – 53 %. Це свідчить, що переважна більшість творчо обдарованих особистостей даної вибірки мають знижений рівень індивідуальної адаптованості до свого соціального оточення (див. додаток 11).

3.3. Порівняльний аналіз особливостей фрустраційних реакцій у осіб із внутрішньою і зовнішньою релігійною спрямованістю та творчо обдарованих особистостей

Аналізуючи дані дослідження осіб із внутрішньою і зовнішньою релігійною спрямованістю та творчо обдарованих особистостей, ми виявили суттєві відмінності фрустраційних реакцій у респондентів обох груп вибірки.

Почнемо з анкетних даних. Так, респонденти всіх трьох груп вибірки суб'єктивно визнають себе віруючими особами (лише двоє респондентів із

групи осіб із зовнішньою релігійністю вважають, що точно не визначились). Але відмінними у респондентів із внутрішньою і зовнішньою релігійністю є поведінковий компонент віри, тобто релігійно-конфесійна діяльність. Респонденти з внутрішньою релігійністю регулярно відвідують свій релігійний заклад, святкують релігійні свята, дотримуються посту, часто сповідаються, регулярно моляться; вважають, що для того, щоб прожити гарне життя слід бути віруючою людиною. Респонденти із зовнішньою релігійністю відвідують свій релігійний заклад час від часу, рідко або зовсім не відвідують; релігійні свята святкують, або святкують інколи і деякі; не дотримуються посту; не сповідаються (або сповідаються рідко); моляться іноді; вважають, що для того, щоб прожити гарне життя не обов'язково бути віруючою людиною. Так само поведуться і творчо обдаровані респонденти, окрім однієї досліджуваної, яку, за результатами анкетування, можемо порівняти з групою осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю, оскільки вона систематично вдається до багатьох аспектів релігійно-конфесійної діяльності.

Порівнюючи дані груп за домінуючим **напрямком фрустраційних реакцій**, з'ясували, що для осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю, в більшості випадків, характерним є імпунітивний напрямок реакцій. Тобто, ситуація фрустрації розглядається ними як малозначима, як відсутність чиеїсь провини або як дещо таке, що може бути виправлено саме по собі, варто лише почекати і подумати. Нам відомо, що особи з внутрішньою релігійною спрямованістю саме з позиції своєї релігійної віри оцінюють навколишню дійсність, мотивують свою діяльність, оцінюють свою і чужу поведінку. Вони схильні в більшій мірі міркувати про те, як, в першу чергу, вони виглядатимуть в очах Бога. Тому, на нашу думку, вони не схильні шукати винних у складних життєвих обставинах, і сприймати проблеми надто серйозно, бо надто переймаючись перешкодами, можна забути, що все це передбачено Богом, і тому всі складнощі варто сприймати без надмірного негативу. Імпунітивні реакції свідчать про сформованість у людини діяти у

відповідності з мораллю і етикою [69], а саме на це і спрямовані релігійні догми, які мають на меті скоригувати поведінку людини подібним чином, навчити її чинити праведно.

Аналогічне явище спостерігаємо і в групі творчо обдарованих особистостей: серед переважної більшості респондентів домінує імпульсивний напрямок фрустраційних реакцій. Неконфліктність, моральність і етичність поведінки даної категорії особистостей, гіпотетично, є наслідком залучення до сфери культури загалом, перебування в атмосфері естетичних цінностей, яка панує в учбових закладах мистецького профілю, а також гармонізації внутрішнього світу внаслідок арттерапевтичного впливу образотворчої діяльності, в ході якої поступово долаються внутрішні протиріччя, ліквідується невротична поведінка, зумовлена конфліктом свідомості з підсвідомістю. За Галіним, такі люди здатні, навіть, справляти на оточуючих терапевтичний вплив [10].

Для більшості осіб із зовнішньою релігійною спрямованістю характерний екстрапульсивний напрямок реакцій. Їх реакції у ситуаціях фрустрації спрямовані на живе або неживе оточення у формі підкреслювання ступеню ситуації фрустрації, в формі осуду зовнішніх причин фрустрації, або комусь доручається вирішення ситуації, що склалась. Це є логічним, адже особи із зовнішньою релігійною спрямованістю здебільшого сприймають релігію, як спосіб підтримки впевненості в собі, засіб прояву лояльності до суспільства, культури. Тобто, дані особи в більшій мірі орієнтовані на оточення, на сприйняття життєвих (мирських) реалій, обставин, на вміння презентувати себе оточенню гідним чином. Якщо для попередньої групи респондентів найбільшим орієнтиром є Бог, вища (трансцендентна) сила, то для даної групи орієнтиром виступає соціум і оточуюча дійсність. Саме з огляду на цей орієнтир вони і мотивують власну діяльність і вчинки, зокрема у складних життєвих обставинах.

Для осіб із внутрішньою релігійністю і творчо обдарованих особистостей характерним є **тип фрустраційних реакцій** „з фіксацією на

задоволенні потреби» (NP). Їх дії, вчинки спрямовані на вирішення проблем. Якщо брати до уваги дослідження Є.І.Кузьміної [25], то саме домінування даного типу реакції свідчить про свободу особистості від ситуації фрустрації. Це означає, що людина здатна подолати межі, які стримують її самореалізацію. Осіб, у яких є домінантними реакції такого типу, можна охарактеризувати як відповідальних, впевнених у собі, емоційно стійких. NP-реакції передбачають вільний вибір між різними варіантами відповідей з наданням переваги конструктивному виходу із ситуацій фрустрації, при якому право на власний вільний вибір зберігається.

Результати осіб із зовнішньою релігійністю розділились навпіл: це типи реакцій «з фіксацією на задоволенні потреби» і «з фіксацією на самозахисті». Отже, одна частина респондентів є більш дієвою у обставинах фрустрації, інша – головним вважають захист власної гідності, свого «Я». Зупинимось детальніше на другому типі реакцій. «Фіксація на самозахисті» не сприяє досягненню свободи від фрустрації, вона може вказувати на особистість з неадекватною самооцінкою (завищеною або заниженою). Людина з даним типом фіксації не є вільною у власному виборі конструктивних дій, вона мотивує свої дії під впливом інших осіб, оточення. Це, в певній мірі, є проявом залежності від думки оточення.

Домінуючими **факторами фрустраційної поведінки** у групі осіб з внутрішньою релігійною спрямованістю є імпунітивні реакції «з фіксацією на задоволенні потреби». Це вказує на притаманну їм спрямованість на дію у проблемних ситуаціях, з огляду на морально-етичні цінності, повагу до інших особистостей, прагнення досягнути компромісного рішення у спірних питаннях. Домінування даного фактору є оптимальним варіантом свободи від фрустрації.

У групі осіб із зовнішньою релігійністю домінує екстрапунітивність «з фіксацією на самозахисті». Це свідчить, що в їхній поведінці присутня ворожість, дорікання, звинувачення оточуючих, зокрема фрустраторів. Також, це вказує про несвободу від фрустрації, неадекватну самооцінку,

завищені вимоги до оточуючих. Ефективно діяти у фруструючих ситуаціях заважає прагнення заперечити свою провину, довести свою правоту, показати себе з кращої сторони.

Результати групи творчо обдарованих особистостей є менш однозначними: бачимо домінування в рівній мірі інтропунітивності «з фіксацією на задоволенні потреби», «з фіксацією на самозахисті», імпунітивності «з фіксацією на задоволенні потреби» (в деяких випадках в поєднанні з інтропунітивністю «з фіксацією на задоволенні потреби»). Імпунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби», як зазначалось вище, виявляючись у спрямованості на дію у проблемних ситуаціях, з огляду на морально-етичні цінності, повагу до інших особистостей, прагнення досягнути компромісного рішення у спірних питаннях, є оптимальним варіантом свободи від фрустрації. Інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті» говорить про особистість, яка здатна визнати свою провину, але не прагне самотійно її вирішити (і, взагалі, в меншій мірі прагне до вирішення ситуації). На відміну від цього, респондентам, домінантним для яких виявився фактор інтропунітивності «з фіксацією на задоволенні потреби», притаманна здатність до самотійного вирішення проблемних ситуацій, прийняття відповідальності за подальше розгортання подій. Це характеризує їх, як відповідальних і самотійних.

У ситуаціях *перешкоди* респондентам із внутрішньою релігійністю в більшій мірі притаманні імпунітивний напрямок реакції, тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби» і імпунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» і «з фіксацією на перешкоді». Таким чином, респонденти, здебільшого, схильні не помічати і не надавати важливості ситуаціям з перешкодою, і сподіватись на ефективний розв'язок питань завдяки взаємопорозумінню, компромісу, обмірковуванню і очікуванню рішення. Така поведінка є прийнятною і звичною для внутрішньо релігійних особистостей, адже, як підтвердили дані анкети, вони регулярно відвідують

свій релігійний заклад, де заохочується і панує саме атмосфера доброзичливості, спокою, умиротворення.

Респонденти із зовнішньою релігійною спрямованістю у ситуаціях перешкоди демонструють екстрапунітивний напрямок реакції, тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби», і як наслідок, домінуючими факторами є екстрапунітивність «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на задоволенні потреби». Це вказує на прагнення певної частини респондентів даної групи заперечувати свою відповідальність у складних ситуаціях (захисна реакція), знайти винних у перешкодах і висловити їм своє незадоволення. Це може бути наслідком як заниженої, так і завищеної самооцінки. Інша частина респондентів у своїх відповідях вимагає, очікує вирішення проблем від когось іншого. Це може вказувати як на високий ступінь контактності, так і на несамостійність особистостей у прийнятті важливих рішень. Лише незначна частина респондентів даної групи демонструє імпунітивність і інтропунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби», що вказує на можливість свободи від фрустрації.

Творчо обдаровані респонденти демонструють домінування імпунітивного напрямку реакції, типу реакції «з фіксацією на задоволенні потреби» і імпунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби», яке є подібним з домінуючими реакціями внутрішньо релігійних особистостей у ситуаціях перешкоди. Так само, як і вони, більшість творчо обдарованих респондентів схильні не помічати і не надавати важливості ситуаціям з перешкодою, і сподіватись на ефективний розв'язок питань завдяки взаємопорозумінню, компромісу, обмірковуванню і очікуванню рішення. Така поведінка може бути зумовленою як загальною гармонізацією особистості завдяки творчій діяльності, так і ненаданням буденним і «нейтральним», з точки зору реалізації і розвитку творчого потенціалу ситуаціям, які представлені в методиці Розенцвейга, важливості і першочерговості вирішення.

У ситуаціях *звинувачення* респонденти з внутрішньою релігійністю демонструють інтропунітивний напрямок реакції, тип реакції «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на задоволенні потреби», внаслідок чого домінуючими факторами у них виступають інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті» і «з фіксацією на задоволенні потреби». В поведінці це виглядає як визнання своєї провини, домінування почуття провини, або нарівні з визнанням своєї провини наведення пом'якшуючих або пояснюючих обставин, по яким респонденти вчинили саме так (інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті»). Інша частина респондентів, визнаючи себе винними у ситуації, беруться самотійно за її вирішення.

Група досліджуваних із зовнішньою релігійністю у ситуаціях звинувачення в більшій мірі демонструє інтропунітивний напрямок реакції, в меншій – екстрапунітивний; домінуючим є тип реакції «з фіксацією на самозахисті»; домінуючими факторами фрустраційної поведінки в ситуаціях звинувачення є екстрапунітивність і інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті», а також, в дещо меншій мірі, інтропунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби». Тобто, для певної частини респондентів також є прийнятним визнання власної провини і пошук самотійного вирішення або пошук виправдовуючи обставин, а для іншої частини – відмова визнавати себе винними, прагнучи захистити своє «Я».

Група творчо обдарованих особистостей в переважній більшості демонструє інтропунітивний напрямок реакції, тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби», і внаслідок, - домінування у відповідях інтропунітивності «з фіксацією на задоволенні потреби». В поведінці це має вигляд прийняття відповідальності на себе за вирішення проблемної ситуації, визнання своєї провини. Це вказує на готовність респондентів бути відвертими і дієвими у фрустраційних ситуаціях зі звинуваченням.

Цікавим є той факт, що попри значні відмінності у особливостях фрустраційної поведінки обох груп релігійно спрямованих досліджуваних, показники ступеню соціальної адаптації (GCR) у них майже ідентичні. Так, у

внутрішньо релігійних особистостей він варіює від 64% до 28,6%, а у осіб із зовнішньою релігійністю – від 68% до 29%. Дані результати можемо охарактеризувати як «вище середнього», «середній» і «низький» рівні адаптованості до соціального оточення. Домінантними для обох груп є рівень середньої і вище середньої індивідуальної адаптованості до свого соціального оточення. Отже, вірогідним є те, що рівень соціальної адаптації, соціалізації не залежить від типу релігійності.

Відмінними від результатів релігійно спрямованих особистостей є результати творчо обдарованих досліджуваних. У них домінують «середній» і «нижче середнього» рівні індивідуальної соціальної адаптованості (варіативність від 53 % до 14 %). Вірогідною причиною цього є особистісна специфіка творчо обдарованих особистостей, про яку зазначають такі автори, як S. Gordon, E. Tick, C.E. Moustakas та багато інших, а саме – схильність до усамітнення, почуття відчуженості від суспільства внаслідок наявності у них екстраординарного чуттєвого досвіду, який є неодмінною умовою розвитку творчої обдарованості [38].

Особливості фрустраційних реакцій особистостей із внутрішньою і зовнішньою релігійністю показані в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Порівняльний аналіз особливостей фрустраційних реакцій у особистостей з внутрішньою і зовнішньою релігійною спрямованістю

Критерії оцінки фрустраційних реакцій.	Внутрішня релігійна спрямованість	Зовнішня релігійна спрямованість	Творча обдарованість
Напрямок реакції	Імпунітивний (М). Фруструюча ситуація сприймається як малозначима, як відсутність чиєїсь провини;	Екстрапунітивний (Е). Реакція спрямована на живе або неживе оточення.	Імпунітивний (М). Фруструюча ситуація сприймається як малозначима, як відсутність чиєїсь провини;
Тип	З фіксацією на задоволенні потреби (NP). Відповідь спрямована на вирішення проблеми.	З фіксацією на задоволенні потреби (NP). З фіксацією на самозахисті (ED). Відповіді спрямовані як на вирішення проблеми, так і	З фіксацією на задоволенні потреби (NP). Відповідь спрямована на вирішення проблеми.

реакції		на захист власної особистості.	
Домінуючі фактори	Імпунітивність з фіксацією на задоволенні потреби (m); очікується вирішення проблеми шляхом компромісу, взаємопорозуміння, плину часу.	Екстрапунітивність з фіксацією на самозахисті (E); звинувачення і сарказм в бік фрустратора, активне заперечення власної провини (захисна реакція).	Імпунітивність з фіксацією на задоволенні потреби (i); самостійне вирішення проблеми, визнання провини. Інтропунітивність з фіксацією на самозахисті (I); домінування визнання власної провини. Імпунітивність з фіксацією на задоволенні потреби (m); очікується вирішення проблеми шляхом компромісу, взаємопорозуміння, плину часу.
Ситуація перешкоди	Імпунітивний напрямок реакції (M); тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби» (NP); домінуючі фактори: імпунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» (m)- очікування вирішення проблем завдяки плину часу і взаємопорозумінню; «з фіксацією на перешкод» (M'); труднощі фруструючої ситуації вважаються не суттєвими.	Екстрапунітивний напрямок реакції (E); тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби» (NP); домінуючі фактори: екстрапунітивність «з фіксацією на самозахисті» (E)- не визнання власної провини, звинувачення і сарказм в сторону фрустратора, «з фіксацією на задоволенні потреби» (e) – очікується вирішення проблеми сторонніми.	Імпунітивний напрямок реакції (M); тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби» (NP); домінуючі фактори: імпунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» (m)- очікування вирішення проблем завдяки плину часу і взаємопорозумінню.
Ситуація звинувачення	Інтропунітивний напрямок реакції (I); тип реакції «з фіксацією на самозахисті» (ED); домінуючі фактори: інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті» (I) – визнання своєї провини і прагнення навести пом'якшуючі обставини для пояснення, «з фіксацією на задоволенні потреби» (i) – визнання своєї провини і самостійне вирішення проблеми.	Інтропунітивний напрямок реакції (I); тип реакції «з фіксацією на самозахисті» (ED); домінуючі фактори: екстрапунітивність «з фіксацією на самозахисті» (E) – активне заперечення власної провини; інтропунітивність «з фіксацією на самозахисті» (I) – визнання себе винним і наведення пом'якшуючих обставин для пояснення своєї вини; «з фіксацією на задоволенні потреби» (i) – визнання своєї провини і самостійне вирішення проблемної ситуації.	Інтропунітивний напрямок реакції (I); тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби» (NP); домінуючі фактори: інтропунітивність «з фіксацією на задоволенні потреби» (i) – визнання своєї провини і самостійне вирішення проблеми.
Ступінь соціальної адаптації (GCR)	Від 64 % до 28,6 %; домінують вище середнього і середній рівні соціальної адаптації.	Від 68 % до 29%; домінують вище середнього і середній рівні соціальної адаптації.	Від 53 % до 14 %; домінують середній і нижче середнього рівні соціальної адаптації.

Таким чином, порівняльний аналіз дав змогу побачити відмінності у особливостях фрустраційних реакцій осіб із зовнішньою релігійною спрямованістю, внутрішньою релігійною спрямованістю творчо обдарованих особистостей (див. додатки 9, 10, 11).

Виявилася більша подібність реакцій групи внутрішньо релігійних і творчо обдарованих особистостей за напрямком і типом. Така подібність може витікати з деякої близькості внутрішньоособистісних процесів, які актуалізуються і переходять в динамічний стан під впливом особистісно цінної діяльності, світогляду. У осіб із внутрішньою релігійністю – це релігійний світогляд, релігійно-конфесійна діяльність, релігійна система цінностей, у творчо обдарованих особистостей – естетичний світогляд, творча діяльність.

Варто простежити, в чому полягають особливості вищезазначених внутрішньоособистісних процесів творчої і релігійної особистості.

Перш за все, істинна релігійність – це відчуття Бога в собі. Істинна релігійність йде з середини, а не приходить ззовні (за К.Г.Юнгом, це перенесений у свідомість з архетип Бога [1]). Творчість – істинне (внутрішнє, глибинне) бачення і представлення себе. Справжня творчість також йде з середини, із внутрішнього бачення себе і інтеріоризації (злиття) з об'єктом (про що говорив Є.Я.Басін). Це передача зовнішнього змісту через призму особистісного, глибинного змісту (акт саморозкриття, самовіддачі, екстеріоризації, катарсис).

За твердженням багатьох авторів, релігійний досвід – це внутрішнє самовідчуття; активне, миттєве (або більш тривале) потрясіння, перебудова самосвідомості. Пробуджуються внутрішні потенції до змін. Відбувається наповнення внутрішнім змістом, який підкріплюється зовнішньою задіяністю у релігійно-конфесійній діяльності (взаємодія внутрішньої реальності із зовнішньою, як постійно діючий двосторонній канал). Внутрішні потенції виражаються в служінні Богу, в повсякденній взаємодії з оточенням. Подібне спостерігаємо і в процесі творчого пошуку: відбувається активація

підсвідомості, налагодження зв'язку між ним і свідомістю, відчуття «потoku свідомості», постійне черпання з нього інформації, образів, натхнення. Внутрішні потенції мають зовнішній вираз і вдосконалення у формі (продуктах творчості).

Такий стан постійної напівактивності підсвідомості, активація глибинних структур особистості відбувається шляхом ведення внутрішнього діалогу (в молитві, сповіді, в творчому пошуку). Це сприяє вирішенню глибинних конфліктів особистості, ліквідації невротичної поведінки, загальної гармонізації внутрішнього світу особистості.

Крім того, внутрішньо релігійні і творчо обдаровані особистості схильні до постійного самоаналізу, який є першоосновою саморозвитку, який покликаний наближати особистість до ідеального Я-образу (ідеал віруючої людини – людина без гріха, творчої – аутентичний митець). Тобто, дані типи особистості знаходяться в стані постійного самовдосконалення.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження мало на меті виявити особливості фрустраційних реакцій у релігійно спрямованих і творчо обдарованих особистостей. Ми базувалися на таких теоретичних положеннях як: **фрустраційна теорія С.Розенцвейга**, в якій детально розглядаються фрустраційні реакції, їх напрямок (екстрапунітивний, інтропунітивний, імпунітивний) і тип (з фіксацією на перешкоді, з фіксацією на самозахисті, з фіксацією на задоволенні потреби); **типологія релігійності Г.-В. Оллпорта**, в якій зазначені особливості внутрішньої релігійності і зовнішньої релігійності; **теорія творчо обдарованої особистості В.О.Моляко**, де представлені базові визначення та сформульовані основні принципи та засади дослідження творчо обдарованих людей. Таким чином, ми прагнули дослідити особливості фрустраційних реакцій осіб із внутрішньою і зовнішньою релігійною спрямованістю та творчо обдарованих особистостей.

Для виявлення особливостей фрустраційних реакцій було застосовано напівпроективну методику – фрустраційний тест С.Розенцвейга. До вибірки досліджуваних увійшли міністранти і хористи місцевого католицького костьолу і православної церкви, пересічні віруючі та творчо обдаровані особистості в галузі образотворчого мистецтва.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Особам із *внутрішньою релігійністю* притаманний імпунітивний напрямок реакцій, тип реакції «з фіксацією на задоволенні потреби», домінуючий фактор - імпунітивні реакції «з фіксацією на задоволенні потреби». Ситуація фрустрації розглядається ними як малозначима, як відсутність чиеїсь провини або як дещо таке, що може бути виправлено саме по собі. Імпунітивні реакції свідчать про наявність у людини мотиву діяти згідно з мораллю і етикою, а саме на це і спрямовані релігійні догми, які мають на меті скоригувати поведінку людини в напрямку релігійної моралі. демонструють, здебільшого, тип реакції «з фіксацією на задоволенні

потреби». Їх дії, вчинки спрямовані на вирішення проблем. Домінування даного типу реакції свідчить про свободу особистості від ситуації фрустрації.

2. Схожими є результати в групі *творчо обдарованих особистостей*: їм притаманний імпульсивний напрямок реагування, тип реагування «з фіксацією на задоволенні потреби», домінантні фактори інтропульсивність «з фіксацією на задоволенні потреби», «з фіксацією на самозахисті», імпульсивності «з фіксацією на задоволенні потреби» (в деяких випадках в поєднанні з інтропульсивність «з фіксацією на задоволенні потреби»). Використання таких форм реагування може бути результатом залучення до сфери культури загалом, перебування в атмосфері естетичних цінностей, яка панує в учбових закладах мистецького профілю, а також гармонізації внутрішнього світу внаслідок арттерапевтичного впливу образотворчої діяльності. Це сприяє тому, що особистість стає здатною подолати межі, які стримують її самореалізацію.

3. Особам із *зовнішньою релігійністю* притаманна екстрапульсивна спрямованість реакції у ситуаціях фрустрації, типи реакцій «з фіксацією на задоволенні потреби» і «з фіксацією на самозахисті», домінування фактору екстрапульсивності «з фіксацією на самозахисті». Такий результат є очікуваним, адже особи із зовнішньою релігійною спрямованістю здебільшого сприймають релігію, як спосіб підтримки впевненості в собі, засіб прояву лояльності до суспільства, культури. Тобто, дані особи, в більшій мірі, орієнтовані на оточення, на сприйняття життєвих (мирських) реалій, обставин, на вміння презентувати себе оточенню гідним чином. Орієнтиром виступає соціум і оточуюча дійсність. Ефективно діяти у ситуаціях фрустрації заважає прагнення заперечити свою провину, довести свою правоту, показати себе з кращої сторони.

4. Рівень суб'єктивної соціальної адаптованості в групах зовнішньо і внутрішньо релігійних особистостей є практично однаковим і відповідає «середньому» і «вище середнього» показникам. Нижчим є рівень соціальної

адаптованості у групі творчо обдарованих особистостей, він відповідає «середньому» і «нижче середнього» показникам, що підтверджує думку про деяку схильність до відмежування від соціуму і недостатню адаптованість до нього у творчо обдарованих особистостей.

5. Реакції за напрямком і типом внутрішньо релігійних і творчо обдарованих особистостей виявились подібними: це імпульсивний напрямок реагування і тип реагування «з фіксацією на задоволенні потреби». В поведінці це отримує вигляд неконфліктності, моральності і етичності. Їх дії, вчинки спрямовані на вирішення проблем, і забезпечує можливість свободи від фрустрації. Серед можливих причин такої поведінки в ситуаціях фрустрації, яка дозволяє максимально наблизитись до стану свободи від фрустрації внутрішньо релігійним і творчо обдарованим особистостям, є постійний самоаналіз, саморегуляція, саморозвиток, прагнення наблизитись до Я-ідеального образу (для внутрішньо релігійних особистостей – це образ людини, вільної від гріха; для творчо обдарованої – образ аутентичного митця), корекція поведінки згідно з гуманістичними релігійними нормами (для внутрішньо релігійних особистостей) і естетично-моральними цінностями (для творчо обдарованих особистостей), налагоджений і врівноважений завдяки веденню внутрішнього діалогу, активації архетипу Бога в собі, пошуку натхнення в собі і черпання з нього образів для реалізації їх в продуктах творчості зв'язок свідомості з підсвідомим, який дозволяє позбутись невротичної поведінки, внутрішніх глибинних протиріч особистості. Крім того, не виключена можливість терапевтичного впливу релігії і арттерапевтичного впливу мистецтва, який повсякчас відчувають на собі внутрішньо релігійні і творчо обдаровані особистості.

Базуючись на даних дослідження, можна зазначити, що можливість повноцінної самореалізації особистості, служіння певній ідеї, певній діяльності, повсякчасне самовдосконалення і самоаналіз, формування і орієнтація на ідеальний Я-образ, узгодження з ним свого внутрішнього

світу і поведінки, як у групах вибірки внутрішньо релігійних і творчо обдарованих особистостей, сприяє можливості набуття стану свободи від фрустрації.

Перспективним напрямком дослідження даного питання є вивчення взаємозв'язку фрустраційних реакцій релігійного і творчого типів особистості з локусом контролю представників даних типів.

Список використаних джерел

1. Абрамова М.А. Фактор религиозности в системе мотивации поведения индивида в концепциях зарубежных психологов // Вестник Московского Университета, сер.7, Философия, 2001 - № 3 (с. 74 – 80)
2. Ананьев Б.Г. Структура развития психофизиологических функций взрослого человека // Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. К.И.М., 1980.- 362 с.
3. Басин Е.Я. Личность творческая (<http://www.krugosvet.ru>)
4. Басин Е.Я. Психология художественного творчества. (Личностный подход). – М.: Знание, 1985. – 64 с.
5. Бойківська О.Л. Психологічні особливості особистісної релігійності./ Автореферат. – Одеса, 2007. – 19 с.
6. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. – М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 1996. -472 с.
7. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 528 с. (Серия «Мастера психологии»)
8. Вилюнас В.К., Бабаева Ю.Д. Экзаменационные билеты : Эмоции. Мотивы. Потребности., 1999, - 49 с.
9. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти томах. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 673 с.
10. Галин А.Л. Личность и творчество. Психологические этюды. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1989. – 128 с.
11. Гараджа В.И. Религиоведение: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений и преп. ср. школы. – 2-е узд., дополненное. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 315 с.
12. Голубева Э.А. Способности и индивидуальность. – М., 1993. – 173 с.
13. Грошева Л.Н. Социальные страхи и их преодоление у верующих и атеистов / Автореферат. – М.,2004. – 51 с.

14. Дружинин В.М. Психология общин способностей. – СПб.: Питерком, 1999. – 368 с.
15. Дружинин В.Н. Психология творчества // Психологический журнал, 2005. – Т. 26, № 5 (с. 101 – 109)
16. Дулман Е.К., и др. Современный верующий. Социально-психологический очерк. – М.: Политиздат., 1970. – 176 с.
17. Ерин В.В. Творческая направленность личности руководителя как условие инновационного похода к организации образовательного процесса в профессиональном колледже: автореферат / Ерин В.В. – М.: РГБ, 2005. – 28 с.
18. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Издательство „Питер”, 2000. – 502 с.
19. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с. ил.- (Серия „Мастера психологи”)
20. Капитоненко Н.В. Эмоциональная регуляция поведения: области изучения, компоненты и функции // Психологическая наука и образование, 2007. - № 5 (с. 267 – 274)
21. Кириленко Т.С. Психологія: Емоційна сфера особистості: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.
22. Конопкин О.А. Участие эмоций в осознанной регуляции целенаправленной активности человека // Вопросы психологии, 2006. - № 3 (с. 38 – 48).
23. Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. Социодинамическая психиатрия. – М.: „Академический проект”, Екатеринбург: „Деловая книга”, 2000. – 460 с.
24. Крюков Д.С. Я-концепция религиозной личности (философско-религиоведческий анализ) // Вестник МГУ. Сер. Философия, 2006, - № 6 (с.73-87).
25. Кузьмина Е.И. Исследование детерминант свободы-несвободы от фрустрации // Вопросы психологи, 1997 - № 4 (с.86-97)

26. Кульчицкая Е.И. Одаренность как психологическая проблема // Практическая психология и социальная работа, 2001. - № 7 (34) (с. 29 – 35)
27. Кульчицька О.І. Соціально-психологічні фактори формування таланту // Практична психологія та соціальна робота, 2007. - № 1 (с. 1 – 9)
28. Леонтьев Д.А. Психология смысла. – М., 2003. – 279 с.
29. Либин А.В. Дифференциальная психология: На пересечении европейских, российских и американских традиций. 2 изд., переработанное. — М. 2000.— 549 с.
30. Лоукотка И. О религии и искусстве. – М.: «Знание», 1979. – 64 с.
31. Майерс Д. Социальная психология: интенсивный курс: пер. с англ./ Д. Майерс. – 4 междунар. съезд междунар изд. – СПб.; М.: Пройм-Еврознак, Олма-Пресс, 2004. – 510 с.: ил
32. Малімон Л.Я. Специфіка емоційності осіб з різним рівнем креативності: Автореферат дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Л.Я. Малімон; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Карабіна. – Х., 2003. – 20 с.
33. Мелик-Пашаев В.А. Проблемы психологи творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вопросы психологии, 1994. - № 6 (с. 134 – 140)
34. Моляко В.О. Актуальні соціально-психологічні аспекти обдарованості // Обдарована дитина, 1998. - № 1 (с. 3 – 9)
35. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вопросы психологии, 1994. - № 6 (с. 134 – 141)
36. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості // Обдарована дитина, 2004. - № 6 (с. 2 – 10)
37. Москалец В.П. Психология религии: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с. (Альма-матер)
38. Наталушко І.Ю. Самотність та усамітнення через призму творчості // Практична психологія та соціальна робота, 2008. - № 3 (с. 3 – 17)

39. Овсянникова Н.В. Исследование проблемы одаренности в отечественной и зарубежной психологии (<http://www.edu.ru>)
40. Одаренность. Рабочая концепция. – М., Президентская программа «Дети России», 1998.
41. Олпорт Г. Личность в психологии. – СПб.: Ювента, 1998. – 237 с.
42. Павленко В.Н., Ваннер К. Особенности психологи евангельских христиан-баптистов // Вопросы психологи, 2004. - № 5 (с. 72 – 86)
43. Петухов В.В. Типология индивидуальности. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. – 59 с.
44. Платонов К.К. Проблемы способностей. – М.: Наука, 1972. – 310 с.
45. Поняття світогляду та його основні риси. (<http://refine.org.ua>)
46. Пономарев Я. А. Психология творчества и педагогика. – М.: Педагогика, 1976. – 280 с.
47. Предко О.І. Сутність та особливості релігійного почуття (<http://iai.donetsk.ua>)
48. Психология личности. Фрустрация (www.sunhome.ru)
49. Психология творчества / Под. ред. Я.А. Пономарева. – М.: Наука, 1990. – 240 с.
50. Психология эмоций. Тексты / Под. ред. Вилюнаса В.К., Гиппенрайтер Ю.Б. – М.: Изд-во моск. Ун-та, 1998. – 288 с.
51. Ранк О. Миф о рождении героя. – М., 1997. – 249 с.
52. Райгородский Д.Я. (Редактор составитель) Практическая психодиагностика, Методики и тэсты. Учебное пособие.- Самара: Издательский Дом „БАХРАХ– М”, 2002. – 672с.
53. Рождественская Н.В. Проблемы и поиски в изучении художественных способностей. Художественное творчество. Сборник. – Л., 1983 (с. 105 – 122).
54. Рождественская Н.В. Психология художественного творчества.
55. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: «Питер», 2000. – 712 с.

56. Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посібник. 2-е вид., доп. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
57. Сидоренко Ж.В. Природа творчості та психологічні аспекти творчої особистості // Вісник «Гуманізм і освіта» (<http://conf.vstu.vinnica.ua>)
58. Сидоренков А.В. Христианские ценности и социализация молодежи в современной России.// Вопросы психологи, 2000, - № 5 (с. 48-58)
59. Старовойтенко Е.Б. Жизненные отношения личности: модели психологического развития. –К.: Лыбидь, 1992. – 216 с.
60. Старовойтенко Е.Б. Культурная психология личности: монография. – М.: Академический проект; Гаудеамус, 2007. – 310 с.
61. Социология религии (<http://socio.msu.ru>)
62. Столін В.В. Самосвідомість особистості. – М., 1983.
63. Столяренко Л.Д., Самыгин С.И. 100 экзаменационных ответов по психологи : экзаменационный экспресс-справочник. – Ростов-на- Дону: Издательский центр „Март”, 2001. – 112с.
64. Суятінова Л. Вплив релігії на процес соціалізації особистості // Соціальна психологія, 2006. - № 1 (с. 84 – 93)
65. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М., 1961. – 536 с.
66. Типы религиозности через призму характера (<http://religion.historic.ru>)
67. Тищенко Ю.В. Особенности реагирования на ситуацию фрустрации детей 5-8 лет из воцерковленных православных и невоцерковленных семей. // Вопросы психологии, 2001 - № 6 (с. 27- 39)
68. Фрустрация (www.tetme.org.ua).
69. Фрустрация (www.galactic.org.ua)
70. Художественное творчество и психология. – М.: Наука, 1991. – 192 с.
71. Яблоков И. Основы религиоведения (<http://www.gumer.info>)

ДОДАТКИ***Додаток 1. Анкета релігійної особистості***

1. Вік:

2. Стать:

3. Чи вважаєте себе віруючою людиною?

а) так; б) ні; в) не впевнений.

4. Ваш релігійний стаж:

5. Як часто відвідуєте свій релігійний заклад?

а) регулярно; б) час від часу; в) рідко; г) не відвідую.

6. Чи святкуєте релігійні свята?

а) так; б) інколи, деякі; в) не святкую.

7. Чи дотримуєтесь посту?

а) так, завжди; б) інколи; в) не дотримуюсь.

8. Як часто сповідуєтесь?

а) часто; б) іноді, рідко; в) ніколи.

9. Як часто Ви молитесь?

а) регулярно; б) іноді; в) не молюсь.

10. Перед тим як прийняти важливе рішення, чи молитесь Ви і звіряєтесь із релігійною літературою?

а) так, завжди; б) іноді; в) ні.

11. Чи вважаєте Ви, що для того, щоб прожити гарне життя, необхідно бути віруючою людиною?

а) так; б) не обов'язково; в) ні.

Додаток 2. Особливості фрустраційних реакцій осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю

№ п/п	Напрямок реакції	Тип реакції	Фактори
1	M	ED	M'';E
2	E	ED	E
3	E; I	NP	E; i
4	E	ED; NP	E; i
5	I	NP	i
6	M	NP	m
7	M	ED; NP	m
8	M	NP	m
9	M; I	NP	m
10	I	NP	i
11	M	NP	m
12	M	NP	i
13	M	NP	M''
14	M	NP	m
15	M	NP	M; m; i

Додаток 3. Фрустраційні реакції осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю у ситуаціях перешкоди

№п/п	Напрямок реакції	Тип реакції	Домінуючі фактори
1	M	NP	M
2	M	NP	m
3	M	NP	m
4	M	NP	M''
5	M	NP	m
6	M	OD	M''
7	M	OD	M''
8	M	NP	m
9	M	NP	m
10	M; E	NP	M; E; m; e
11	E	NP	e
12	E	OD	M''
13	E	NP	M;e;i
14	I	NP	i
15	I	ED; NP	I

Додаток 4. Фрустраційні реакції осіб із внутрішньою релігійною спрямованістю у ситуації звинувачення

№п/п	Напрямок реакції	Тип реакції	Домінуючі фактори
1	I	ED; NP	i
2	I	NP	i
3	I	ED	I
4	I	ED	I
5	I	NP	i
6	I	ED	I; M
7	I	NP	i
8	I	NP	I; i
9	I	ED	I
10	I	ED	I; i
11	I	ED	I
12	I	ED	I; i
13	I	ED	I
14	I	NP	i
15	I	ED; NP	I

Додаток 5. Особливості фрустраційних реакцій осіб із зовнішньою релігійністю

№п/п	Напрямок реакції	Тип реакції	Домінуючі фактори
1	E	ED; NP	E
2	E	ED	E
3	E	ED	E
4	E	NP	e
5	E	NP	E
6	E	ED	E
7	E	NP	e
8	E	ED	E
9	E	ED	E
10	E	NP	e
11	I	NP	i
12	E; M	ED	E
13	E; M	ED	E
14	M	NP	m
15	M	NP	m

Додаток 6. Фрустраційні реакції осіб із зовнішньою релігійністю у ситуаціях перешкоди

№п/п	Напрямок реакції	Тип реакції	Домінуючі фактори
1	E	ED; NP	E
2	E	OD	E
3	E	ED	E
4	E	NP	e
5	E	ED	e
6	E	NP	e
7	E	ED	E
8	E	NP	E
9	E	NP	e
10	E	NP	i
11	I	NP	m
12	E; M	NP	m
13	M	ED	E
14	M	NP	E
15	M	NP	m

Додаток 7. Фрустраційні реакції осіб із зовнішньою релігійністю у ситуації звинувачення

№п/п	Напрямок реакції	Тип реакції	Домінуючі фактори
1	E	ED; NP	E
2	E	ED	E
3	E	ED	I
4	I	ED	E; I; i
5	E; I	ED	E
6	E; I	ED	E
7	I	ED	I
8	E	ED	E
9	I	NP	i
10	I	NP	i
11	I	NP	i
12	E	ED	E
13	I	ED	I
14	I	ED	E; I
15	I	ED	E; i

Додаток 8. Особливості фрустраційних реакцій творчо обдарованих особистостей

№п/п	Напрямок реакції	Тип реакції	Домінуючі фактори
1	М	NP	m
2	М	NP	m, i
3	М	OD, ED	E, I', m
4	М	NP	m
5	М	ED, NP	m, i
6	М	NP	M
7	М	NP	I
8	М	NP	I
9	М	NP	I
10	I	ED	I
11	I	NP	i
12	I	NP	i
13	I, M	NP	i
14	I, M	NP	i
15	E	ED	E

Додаток 9. Фрустраційні творчо обдарованих особистостей у ситуаціях перешкоди

№п/п	Напрямок реакції	Тип реакції	Домінуючі фактори
1	М	NP	m
2	М	NP	m
3	М	OD	m
4	М	NP	m
5	М	ED	M, m
6	М	NP	m
7	М	NP	m
8	М	NP	m, I
9	М	NP	m, M, e, E
10	М	NP	I
11	М	NP, ED	i
12	I, E	NP	i
13	М	NP, OD	M'
14	М	NP, ED	M
15	E	ED	E

Додаток 10. Фрустраційні реакції творчо обдарованих особистостей у ситуації звинувачення

№п/п	Напрямок реакції	Тип реакції	Домінуючі фактори
1	I	NP	I
2	I	NP, ED	i
3	I	ED	E
4	I	NP	i, I, m
5	I	NP	i
6	I	NP	i
7	I	NP	I
8	I, E	NP, ED	I, E
9	I, M	NP	I
10	I	ED	I
11	I	NP	i
12	I	ED	i
13	I	ED	i
14	I	NP	i
15	E	ED	E

Додаток 11. Рівень соціальної адаптації осіб із внутрішньою і зовнішньою релігійною орієнтацією

№п/п	особи із внутр.реліг.	особи із зовн.реліг.	Творчо обдаровані особ.
1	64%	68%	57 %
2	64%	61%	57 %
3	60,7%	57%	57 %
4	57,%	57%	50 %
5	57%	53%	43 %
6	57%	53%	43 %
7	50%	50%	43 %
8	50%	50%	43 %
9	50%	50%	43 %
10	46%	46%	43 %
11	46%	46%	36 %
12	43,%	43%	29 %
13	39%	43%	29 %
14	39%	39%	29 %
15	28,6%	29%	14 %

Додаток 12. Фрустраційні реакції осіб із внутрішньою і зовнішньою релігійністю та творчо обдарованих особистостей

тип особистості	Напрямок р-ції (%)			Тип р-ції (%)			Домінантні фактори (%)								
	Е	І	М	OD	ED	NP	Е'	Е	е	Г'	І	і	М'	М	m
Внутрішня	20	26,7	66,7	-	26,7	86,7	-	26,7	-	-	-	40	13,3	6,7	46,7
Зовнішня	80	6,7	26,7	-	53,3	53,3	-	60	20	-	-	6,7	-	-	13,3
Творчі	7	20	67	13,3	13,3	73	-	6,7	-	6,7	26,7	26,7	-	-	13,3

Додаток 13. Фрустраційні реакції осіб із внутрішньою і зовнішньою релігійністю та творчо обдарованих особистостей у ситуаціях перешкоди

Тип особистості	Напрямок р-ції (%)			Тип р-ції (%)			Домінантні фактори (%)								
	Е	І	М	OD	ED	NP	Е'	Е	е	Г'	І	і	М'	М	m
Внутрішня	26,7	13,3	66,7	20	6,7	80	-	6,7	20	-	6,7	13,3	26,7	20	40
Зовнішня	73,3	6,7	20	6,7	33,3	66,7	-	46,7	26,7	-	-	6,7	-	-	20
Творчі	6,7	6,7	80	6,7	13,3	60	-	6,7	6,7	-	6,7	13,3	6,7	6,7	40

Додаток 14. Фрустраційні реакції осіб із внутрішньою і зовнішньою релігійністю та творчо обдарованих особистостей у ситуаціях звинувачення

тип особистості	Напрямок р-ції (%)			Тип р-ції (%)			Домінантні фактори (%)								
	Е	І	М	OD	ED	NP	Е'	Е	е	Г'	І	і	М'	М	m
Внутрішня	-	100	-	-	66,7	46,7	-	-	-	-	66,7	53,3	-	6,7	-
Зовнішня	46,7	66,7	-	-	80	26,7	-	60	-	-	33,3	33,3	-	-	-
Творчі	6,7	87	6,7	-	33,3	53	-	13,3	-	-	27	47	-	-	6,7

Напрямок реакції

Е – екстрапунітивний;

І – інтропунітивний;

М – імпунітивний.

Тип реакції

OD – „з фіксацією на перешкодї”;

ED – „з фіксацією на самозахисті”;

NP – „з фіксацією на задоволенні потреби”.

Домінантні фактори

Е' – екстрапунітивний „з фіксацією на перешкодї”;

Е – екстрапунітивний „з фіксацією на самозахисті”;

Е – екстрапунітивний „з фіксацією на задоволенні потреби”;

Г' – інтропунітивний „з фіксацією на перешкодї”;

І – інтропунітивний „з фіксацією на самозахисті”;

і – інтропунітивний „з фіксацією на задоволенні потреби”;

М' – імпунітивний „з фіксацією на перешкодї”;

М – імпунітивний „з фіксацією на самозахисті”;

m – імпунітивний „з фіксацією на задоволенні потреби”.

